

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Δημόσια Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία:
Όψεις της ιστορίας της Σοβιετικής Ένωσης μέσα
από το περιοδικό *Ο Πολίτης* (1985 - 1992)

Δουβίτσας Εμμανουήλ (ΑΡ 638123)

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιωάννης Κουμπουρλής

Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Νικόλαος Βαφέας

Πάτρα, Ιούλιος, 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Όψεις της ιστορίας της Σοβιετικής Ένωσης μέσα από το περιοδικό *Ο Πολίτης* (1985 - 1992)

Δουβίτσας Εμμανουήλ (ΑΡ 638123)

Επιτροπή Επίβλεψης Πτυχιακής / Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής/Επιβλέπουσα
Καθηγήτρια:

Ιωάννης Κουμπουρλής

Αναπληρωτής καθηγητής Πολιτικής και
Ιστορικής Κοινωνιολογίας,

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης,
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής/Συν-
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Νικόλαος Βαφέας

Καθηγητής Ιστορικής και Πολιτικής
Κοινωνιολογίας,

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης,
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Πάτρα, Ιούλιος, 2026

Περίληψη/Λέξεις Κλειδιά

Ο Πολίτης υπήρξε ένα από τα πιο emblematicά πολιτικά και πολιτιστικά περιοδικά της μεταπολίτευσης, με συνεχή παρουσία στον εκδοτικό χώρο από το 1976, χρονιά κυκλοφορίας του πρώτου του τεύχους, έως το 2008. Χωρίς να ταυτίζεται μονοσήμαντα με συγκεκριμένο πολιτικό φορέα, εντασσόταν στο ρεύμα της ανανεωτικής κομμουνιστικής Αριστεράς, του οποίου σε μεγάλο βαθμό απηχούσε τις θέσεις.

Στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο ο *Πολίτης* προσέγγισε τις αλλαγές στην πρώην ΕΣΣΔ από το 1985, με την ανάδειξη του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ στη γενική γραμματεία του ΚΚΣΕ, μέχρι τις αρχές του 1992, λίγους μήνες μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ. Η αναδρομή αυτή μας επιτρέπει να δούμε όχι μόνο πώς το περιοδικό σχολιάζει διαμέσου του πολιτικού του φίλτρου, τις ίδιες τις εξελίξεις, αλλά και πώς διαμορφώνει μια συνολική εικόνα για τη Σοβιετική Ένωση ως ιστορικό, πολιτικό και γεωπολιτικό μόρφωμα.

Η έρευνα στηρίζεται κυρίως στην αποδελτίωση τευχών του Πολίτη και του Δεκαπενθήμερου Πολίτη της περιόδου 1985-1992 και οργανώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο αναφέρεται στο πολιτικό-πολιτισμικό περιβάλλον από το οποίο προήλθε το περιοδικό. Το δεύτερο παρακολουθεί την πρόσληψη των πολιτικών εξελίξεων στην ΕΣΣΔ κατά την υπό μελέτη περίοδο. Το τρίτο εστιάζει στην ιστορική και θεωρητική αποτίμηση του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού, μέσα από τη συνομιλία του εντύπου με στοχαστές όπως ο Αλτουσέρ, ο Μπετελέμ, ο Λούκατς και ο Πουλαντζάς, μεταξύ άλλων. Το τέταρτο, τέλος, εξετάζει τον διεθνή ρόλο της ΕΣΣΔ και τις σχέσεις της με τις χώρες του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας.

Η συνολική αποτίμηση του περιοδικού είναι άμεσα συνυφασμένη με τα πολιτικά του συμπεράσματα, τα οποία αποσυνδέουν την ΕΣΣΔ από την έννοια του κομμουνισμού και την προσεγγίζουν ως κοινωνία εκμεταλλευτικού-καπιταλιστικού τύπου. Στη θέση αυτή, ο Πολίτης αναζητά ένα νέο, ανανεωτικό κομμουνιστικό πρόταγμα, που αποζητά νέα υλικά σύνθεσης και επανανοηματοδότηση μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ.

Λέξεις κλειδιά: Πολίτης, Σοβιετική Ένωση, αριστερά, κομμουνισμός, μεταπολίτευση, περεστρόικα, ανανεωτική αριστερά, Άγγελος Ελεφάντης

Abstract/Key Words

Politis was one of the most iconic cultural and political journals of the Greek post-dictatorship era (Metapolitefsi), with a continuous publishing presence from 1976, when its first issue was published, to 2008. While not univocally identified with any specific political organization, it belonged to the current of the renewal-oriented communist Left, whose positions it largely echoed.

The present thesis examines the way in which Politis approached the changes in the former USSR from 1985, with the rise of Mikhail Gorbachev to the general secretariat of the Soviet Union, to the early months of 1992, a few months after the collapse of the USSR. This retrospective allows us to observe not only how the journal comments on these developments through its own political lens, but also how it shapes an overall image of the Soviet Union as a historical, political and geopolitical formation.

The research is based primarily on the systematic review of issues of Politis and Dekapenthimeros Politis (Politis on a fortnightly basis) from the 1985-1992 period, and is organized into four chapters. The first addresses the political and cultural environment from which the journal emerged. The second follows the reception of the political developments in the USSR during the examined period. The third focuses on the historical and theoretical assessment of the Soviet social formation, through the journal's engagement with thinkers such as Althusser, Bettelheim, Lukács and Poulantzas, among others. The fourth examines the international role of the USSR and its relations with the countries of the former Warsaw Pact.

The overall assessment of the journal is directly intertwined with its political conclusions, which disassociate the USSR from the notion of communism and approach it as a society of an exploitative-capitalist type. Instead, Politis seeks a new, renewal-oriented communist proposal, one that calls for new materials of synthesis and re-signification in the aftermath of the collapse of the Eastern bloc.

Keywords: Politis, Soviet Union, Left, communism, Metapolitefsi, perestroika, renewal-oriented Left, Angelos Elefantis

Περιεχόμενα

Περίληψη/Λέξεις Κλειδιά	3
Abstract/Key Words	4
Περιεχόμενα	5
Συντομογραφίες και Ακρωνύμια	6
Εισαγωγή	7
Το ερευνητικό πλαίσιο της μελέτης	7
Εισαγωγικό ιστορικό διάγραμμα για την ΕΣΣΔ: Από την επανάσταση στην κατάρρευση	10
Κεφάλαιο 1ο: Το περιοδικό <i>Ο Πολίτης</i> και η εποχή του	13
1.1 Το ευρύτερο πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο και η πολιτική τοποθέτηση	13
1.2 Ο βασικός στυλοβάτης του <i>Πολίτη</i>	17
Κεφάλαιο 2ο: Οι πολιτικές εξελίξεις στην ΕΣΣΔ υπό το φίλτρο του περιοδικού	19
2.1 Η ανάδυση της νέας ηγεσίας και η πρώτη υποδοχή της Περεστρόικα	19
2.2 Ο λόγος στις σοβιετικές ομάδες της αριστερής αντιπολίτευσης	22
2.3 Η συνεκτική παρουσίαση της περεστρόικα και των εξελίξεων στην ΕΣΣΔ	25
2.4 Ο κριτικός σχολιασμός του Αγγελου Ελεφάντη: συμπύκνωση των θέσεων του περιοδικού για τις αλλαγές	28
2.5 Το ντόμινο καταρρεύσεων (1989-1991)	31
Κεφάλαιο 3ο: Θεωρητικές και ιστορικές αντανakλάσεις του περιοδικού γύρω από τη σοβιετική εμπειρία	35
3.1 Ο παραγωγισμός ως στοιχείο της ΕΣΣΔ	35
3.2 Η «σοσιαλιστική συσσώρευση» ως πηγή αντισοσιαλιστικής πρακτικής	37
3.3 Η δημοκρατία ως βασικός άξονας της αναζήτησης	40
3.4 Μια αποτίμηση του ιστορικού κομμουνισμού και οι ιχνηλατήσεις μιας νέας κομμουνιστικής προοπτικής	41
3.5 Ιστορικές αναφορές στην πορεία της ΕΣΣΔ	48
Κεφάλαιο 4ο: Η ΕΣΣΔ ως γεωπολιτικός παίκτης μέσα από τις σελίδες του <i>Πολίτη</i>	52
4.1 Το σταδιακό τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Προς έναν μονοπολικό κόσμο	52
4.2 Η σχέση της ΕΣΣΔ με τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, αλλά και με τα εθνικά και αποσχιστικά κινήματα στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης, στο πλαίσιο των μετασχηματισμών της περιόδου 1989-1991.	57
Επίλογος	62
Βιβλιογραφία	67

Συντομογραφίες και Ακρωνύμια

ΕΣΣΔ — Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών

ΚΚΕ — Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας

ΚΚΕ εσ. — Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού

ΚΚΚ — Κομμουνιστικό Κόμμα Κίνας

ΚΚΣΕ — Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης

ΚΟΜΕΚΟΝ (CMEA) — Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας

Εισαγωγή

Το ερευνητικό πλαίσιο της μελέτης

Η περίοδος 1985-1992 αποτελεί ίσως μια από τις πιο καθοριστικές περιόδους του 20ού αιώνα. Η ανάδειξη του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ στην ηγεσία της ΕΣΣΔ, η περεστρόικα, η γκλάσνοστ, οι τεκτονικές αλλαγές και, εν τέλει, η κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, αποτέλεσαν ένα παγκόσμιο σοκ και διαμόρφωσαν νέους όρους όχι μόνο για τις χώρες αυτές, αλλά ευρύτερα για την παγκόσμια πραγματικότητα. Οι συνέπειες αυτών των ανακατατάξεων υπήρξαν καθοριστικές και για τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς, ο οποίος βρέθηκε αντιμέτωπος με μια βαθιά κρίση. Η κρίση αυτή αφορούσε τόσο τη στρατηγική της κατεύθυνση όσο και τα γενικότερα θεωρητικά ερωτήματα που η ίδια έθετε για την πορεία προς τον σοσιαλισμό, τη σχέση μεταρρύθμισης-επανάστασης, τις πολιτικές συμμαχίες καθώς και τη σχέση με το κράτος και την κοινωνία.

Στην Ελλάδα της εποχής που εξετάζουμε, ο χώρος της Αριστεράς είχε σημαντική επίδραση σε πολλούς τομείς της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής, συγκροτώντας ένα πολυφωνικό μπλοκ με ποικίλους διαύλους έκφρασης. Στο εσωτερικό αυτού του χώρου, η ανανεωτική κομμουνιστική Αριστερά βρισκόταν σε φάση έντονου θεωρητικού και πολιτικού αναστοχασμού, επιχειρώντας να επεξεργαστεί τόσο τις μεταβολές του ελληνικού και του διεθνούς περιβάλλοντος όσο και ζητήματα που αφορούσαν τον ίδιο τον χαρακτήρα και την ταυτότητα της Αριστεράς.

Ένα βήμα έκφρασης αυτού του αναστοχασμού ήταν το περιοδικό *Ο Πολίτης*. Εκδιδόμενο είτε ως δεκαπενθήμερο έντυπο είτε ως μηνιαίο, παρακολούθησε σε πραγματικό χρόνο όλη την περίοδο της περεστρόικα και της κατάρρευσης της ΕΣΣΔ. Συνεπώς, η αρθρογραφία της εποχής μας προσφέρει μια σαφή εικόνα για την οπτική του περιοδικού τόσο απέναντι στις αλλαγές της περιόδου 1985-1991 όσο και συνολικότερα απέναντι στο σοβιετικό εγχείρημα και τον λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό». Η ένταξη του εντύπου στον χώρο της κομμουνιστικής ανανέωσης κάνει την έρευνα πιο ενδιαφέρουσα, με την έννοια ότι η οπτική αυτή προκύπτει από τον ίδιο τον αριστερό χώρο, αναδεικνύοντας μια κριτική θεώρηση των γεγονότων εκ των «έσω».

Αντικείμενο της έρευνας είναι ο τρόπος με τον οποίο το περιοδικό *Ο Πολίτης* προσέλαβε, επεξεργάστηκε και ερμήνευσε τις εξελίξεις στην ΕΣΣΔ, από την ανάδειξη του Γκορμπατσόφ στη σοβιετική ηγεσία μέχρι και την υποστολή της σοβιετικής σημαίας

από το Κρεμλίνο το 1991. Η συγκεκριμένη έρευνα δεν περιορίζεται σε έναν απλό σχολιασμό των ιστορικών γεγονότων, αλλά αναδεικνύει ουσιώδεις πτυχές τόσο του περιοδικού όσο και του πολιτικού ρεύματος που αυτό εξέφραζε. Αυτές αφορούν κυρίως τη σοβιετική εμπειρία και, δευτερευόντως, τις εμπειρίες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης σε πολλαπλά πεδία της κοινωνικής και πολιτικής τους πραγματικότητας.

Η εργασία διαρθρώνεται γύρω από τέσσερις βασικούς άξονες, οι οποίοι αλληλοτροφοδοτούνται. Αρχικά, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο το περιοδικό προσέλαβε τις πολιτικές εξελίξεις στην ΕΣΣΔ κατά την περίοδο 1985-1991, καθώς και τις αιτίες που θεωρούσε καθοριστικές για αυτές. Στη συνέχεια, αναλύονται οι θεωρητικές έννοιες μέσω των οποίων το περιοδικό επεξεργάστηκε τον σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό και, ευρύτερα, τα καθεστώτα σοβιετικού τύπου, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο, μέσα στη συνθήκη των καταρρεύσεων, αναστοχάστηκε το ίδιο το αριστερό πολιτικό πρόταγμα. Έπειτα, διερευνώνται πτυχές της ιστορίας της ΕΣΣΔ, όπως αυτές ερμηνεύονται από το περιοδικό μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, και, τέλος, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύτηκε ο διεθνής ρόλος της ΕΣΣΔ και η σχέση της με τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ.

Στόχος είναι να αναδειχθούν τα ευρήματα από κάθε μία θεματική, αλλά και να εντοπιστούν κοινές συνισταμένες που υποδεικνύουν τις ερμηνευτικές γραμμές του περιοδικού. Οι γραμμές αυτές, όπως θα υποστηριχθεί, απορρίπτουν την ταύτιση της ΕΣΣΔ με τον σοσιαλισμό-κομμουνισμό, προσεγγίζουν την ΕΣΣΔ ως μια κοινωνία καπιταλιστικού τύπου και αναζητούν ένα διαφορετικό κοινωνικό πρόταγμα ως υπέρβαση του καπιταλισμού, με ταυτόχρονη απόρριψη του σοβιετικού μοντέλου.

Η μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι ερμηνευτική, με κύρια πρωτογενή πηγή τα τεύχη του *Πολίτη* και του *Δεκαπενθήμερου Πολίτη* από τις αρχές του 1985 έως τους πρώτους μήνες του 1992. Η επιλογή των άρθρων έγινε με κριτήριο τη συνάφειά τους με τη σοβιετική εμπειρία και τις εξελίξεις στο ευρύτερο ανατολικό μπλοκ, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και άρθρα από τεύχη παλαιότερων ετών, κυρίως πάνω σε ζητήματα που άπτονται του ταυτοτικού χαρακτήρα του περιοδικού. Προφανώς, κάθε άρθρο που αναλύεται δεν έχει την ίδια βαρύτητα, με την έννοια ότι διαφορετικά προσεγγίζονται τα άρθρα που υπογράφονται από τη συντακτική ομάδα του *Πολίτη* και διαφορετικά τα μεταφρασμένα άρθρα από ξένα περιοδικά. Τα τελευταία λαμβάνονται λιγότερο υπόψη ως άμεσες εκφράσεις των απόψεων του περιοδικού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα μεταφρασμένα και αναδημοσιευμένα κείμενα στερούνται σημασίας. Απεναντίας, η επιλογή και η δημοσίευσή τους αναδεικνύει θεωρητικά και πολιτικά ρεύματα που

παρουσιάζουν ιδεολογική συγγένεια με το έντυπο, αλλά και άλλα τα οποία, παρά τις επιμέρους διαφωνίες με τη συνολική του λογική, προσφέρουν πληροφοριακό και αναλυτικό υλικό για ορισμένα επιμέρους ζητήματα. Ως δευτερογενείς πηγές χρησιμοποιούνται μελέτες που αναφέρονται στη σοβιετική εμπειρία, στη μαρξιστική θεωρητική παράδοση γύρω από την κριτική στην ΕΣΣΔ, καθώς και ένα ευρύτερο φάσμα δημοσιογραφικών και αρχειακών πηγών οι οποίες αξιοποιούνται σε διαφορετικά σημεία της εργασίας.

Είναι γεγονός ότι, παρότι η περίοδος 1985–1991 έχει αποτελέσει εκτεταμένο αντικείμενο πολιτικής και ιστορικής έρευνας, η πρόσληψή της από συγκεκριμένα πολιτικά υποκείμενα της ελληνικής Αριστεράς έχει μελετηθεί λιγότερο συστηματικά. Παρομοίως, ο *Πολίτης*, αλλά και άλλα εμβληματικά περιοδικά της μεταπολίτευσης, όπως το *Αντί* και ο *Σχολιαστής*, έχουν αναλυθεί κυρίως ως διανοητικοί πόλοι και ως πολιτικά και πολιτισμικά φαινόμενα, και λιγότερο με βάση τη στάση τους απέναντι στον υπαρκτό σοσιαλισμό και στις εξελίξεις που οδήγησαν στην κατάρρευσή του.

Στο πρώτο κεφάλαιο η εργασία αναφέρεται στο εγχείρημα του *Πολίτη*, στην εκδοτική του διαδρομή και στο πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον από το οποίο προήλθε. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται πώς παρακολουθεί το περιοδικό τις πολιτικές εξελίξεις γύρω από την περεστρόικα και την ανάδυση της νέας σοβιετικής ηγεσίας έως το ντόμινο των καταρρεύσεων 1989–1991. Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη θεωρητική και ιστορική αποτίμηση του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού από το έντυπο, παραθέτοντας τις βασικές ερμηνευτικές του θέσεις και τις θεωρητικές του επιρροές. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται σε γεωπολιτικά ζητήματα, εξετάζοντας τον διεθνή ρόλο της ΕΣΣΔ και την κριτική του περιοδικού για αυτόν, καθώς και τις προσεγγίσεις του σχετικά με τον χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των χωρών του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας και του σοβιετικού κέντρου, αλλά και τις διαφοροποιήσεις εντός της Ένωσης.

Εισαγωγικό ιστορικό διάγραμμα για την ΕΣΣΔ: Από την επανάσταση στην κατάρρευση

Η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία, η οποία πραγματοποιήθηκε με τον πρωταγωνιστικό ρόλο του κόμματος των Μπολσεβίκων, αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα του 20ού αιώνα, σηματοδοτώντας την έναρξη της περίπου 70χρονης πορείας της ΕΣΣΔ. Διακηρυγμένος στόχος του ηγέτη των Μπολσεβίκων Βλαντίμιρ Λένιν ήταν «να οικοδομηθεί στη Ρωσία το πρώτο προλεταριακό σοσιαλιστικό κράτος» (Καρρ 2017, 24–26), με την υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τη σταδιακή κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και την κατάληξη σε μια ειρηνική κοινωνία χωρίς εκμετάλλευση.

Ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε, σε συνδυασμό με την επέμβαση δυτικών δυνάμεων, έθεσε πολύ γρήγορα την επανάσταση σε συνθήκες πολεμικής αντιπαράθεσης, όπου βασικό μέλημα αναδείχθηκε η επιβίωση του νέου μετεπαναστατικού καθεστώτος. Στο πλαίσιο αυτό, η σοβιετική κυβέρνηση προχώρησε στην εφαρμογή των έκτακτων μέτρων που έμειναν γνωστά ως «πολεμικός κομμουνισμός», τα οποία περιλάμβαναν την επίταξη των αγροτικών πλεονασμάτων για τη σίτιση των πόλεων και τη συντήρηση του Κόκκινου Στρατού, την εκτεταμένη εθνικοποίηση της βιομηχανίας, τον δραστικό περιορισμό της χρήσης χρήματος και τον αυστηρό κρατικό έλεγχο επί της διανομής των αγαθών (Nove 1992, 64–69). Παράλληλα, μορφές εργατικού ελέγχου και εργατικής πρωτοβουλίας, που αποτελούσαν βασικά αιτήματα της επανάστασης, υποχώρησαν λόγω των έκτακτων συνθηκών, με αποτέλεσμα η διαχείριση της παραγωγής να συγκεντρώνεται ολοένα και περισσότερο στα χέρια του κράτους και του κόμματος (Καρρ 2017, 49–59).

Οι υλικές και οικονομικές καταστροφές που επέφερε ο πόλεμος οδήγησαν το Κομμουνιστικό Κόμμα Ρωσίας (Μπολσεβίκοι) στην αναθεώρηση της οικονομικής του πολιτικής με την υιοθέτηση της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ). Βασικά στοιχεία της νέας αυτής πολιτικής ήταν η αποκατάσταση των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων στην αγροτική παραγωγή, η επιστροφή της γης στους αγρότες, η εκμίσθωση βιομηχανικών επιχειρήσεων σε ιδιώτες και, γενικότερα, η εισαγωγή στοιχείων αγοραίας οικονομίας με στόχο την ενίσχυση των οικονομικών κινήτρων και την τόνωση της παραγωγικότητας. Το κράτος διατηρούσε τον έλεγχο στους βασικούς στρατηγικούς τομείς της οικονομίας, ωστόσο η στροφή αυτή προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις στο

εσωτερικό των Μπολσεβίκων σχετικά με την κατεύθυνση και τα όρια των παραχωρήσεων προς την αγορά (Παυλίδης 2017, 118–119).

Η περίοδος της ΝΕΠ ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Συγκεκριμένα, το 1928 η σοβιετική ηγεσία υπό τον Ιωσήφ Στάλιν στράφηκε στο μοντέλο της ταχείας εκβιομηχάνισης και της κολεκτιβοποίησης της αγροτικής παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό, τα αγροτικά νοικοκυριά εντάχθηκαν σε συνεταιριστικές μορφές οργάνωσης (κολχόζ), ενώ το αγροτικό πλεόνασμα αξιοποιήθηκε για την εκτεταμένη ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας, με έμφαση στην παραγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού και βιομηχανικών μέσων (Παυλίδης 2017, 134–144).

Τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής υπήρξαν αντιφατικά. Αφενός, η Σοβιετική Ένωση απέκτησε σε σύντομο χρονικό διάστημα ισχυρή βαριά βιομηχανία, ενίσχυσε σημαντικά την αμυντική της ικανότητα και εξάλειψε την ανεργία. Αφετέρου, η διαδικασία αυτή συνοδεύτηκε από τον αυταρχικό περιορισμό των κοινωνικών πρωτοβουλιών, την καταστολή και την έντονη κρατική συγκεντροποίηση (Παυλίδης 2017, 139), η οποία συνδέθηκε με «πειθαναγκαστικές» μορφές επιβολής, διώξεις σε βάρος όσων απέκλιναν από την κομματική γραμμή και περαιτέρω διόγκωση της γραφειοκρατίας (Παυλίδης 2017, 157).

Η αμυντική ικανότητα που οικοδομήθηκε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο αποδείχθηκε καθοριστική κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Σοβιετική Ένωση, παρά τις τεράστιες ανθρώπινες απώλειες (περίπου 27 εκατομμύρια νεκροί), κατόρθωσε να συμβάλει αποφασιστικά στην ήττα της ναζιστικής Γερμανίας και να διαμορφώσει σε σημαντικό βαθμό τις μεταπολεμικές εξελίξεις, αναδεικνυόμενη στη δεύτερη μεγαλύτερη υπερδύναμη μετά τις ΗΠΑ (Young 2014, 349). Η μεταπολεμική πραγματικότητα για την ΕΣΣΔ ήταν περισσότερο ευνοϊκή, καθώς είχε πλέον διευρύνει τη γεωπολιτική της επιρροή στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και σε άλλες περιοχές του κόσμου, όπως η Κίνα και η Κορέα (Χομπσμπάουμ 2010, 477), ενώ καταγραφόταν και μια σταθερή οικονομική μεγέθυνση.

Με τον θάνατο του Στάλιν και την άνοδο του Χρουστσόφ στην εξουσία, το ΚΚΣΕ καταγγέλλει την «προσωπολατρία», προκρίνει την «ειρηνική συνύπαρξη» με τον δυτικό κόσμο και περνά σε ορισμένες μεταρρυθμίσεις που συγκρούονται μερικώς με τον κεντρικό σχεδιασμό μέσω μορφών οικονομικής φιλελευθεροποίησης, όπως ήταν, για παράδειγμα, η διεύρυνση της μισθολογικής ψαλίδας, η ευελιξία στη διάθεση των επιχειρηματικών κερδών, η μεγαλύτερη αυτονομία των οικονομικών μονάδων κ.λπ. (Tompson 1995, 141–145). Η περίοδος Μπρέζνιεφ που ακολουθεί, παρά την αρχική

άνοδο του βιοτικού επιπέδου, χαρακτηρίζεται ως περίοδος της «στασιμότητας», με την έννοια της μείωσης του ρυθμού της αύξησης της παραγωγικότητας, της υστέρησης σε νέες τεχνολογίες, της μη ικανοποιητικής οικονομικής ανάπτυξης, της ανόδου της παραοικονομίας, της μη ύπαρξης κινήτρων, της μειωμένης κοινωνικής και πολιτικής ενεργοποίησης των εργαζόμενων στρωμάτων καθώς και των αυξημένων απαιτήσεων που δημιουργούσε η θέση της ΕΣΣΔ ως ισχυρής παγκόσμιας δύναμης (Χομπσμπάουμ 2010, 621–631).

Το 1985, μετά από ένα σύντομο πέρασμα από την εξουσία των Γιούρι Αντρόποφ και Κονσταντίν Τσερνιένκο, τη θέση του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΣΕ ανέλαβε ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ. Με κεντρικά συνθήματα την περεστρόικα (ανασυγκρότηση) και τη γκλάσνοστ (διαφάνεια), επιχείρησε, σύμφωνα με τον ίδιο, να ανακόψει τη στασιμότητα. Στο οικονομικό πεδίο, οι μεταρρυθμίσεις περιλάμβαναν την εισαγωγή στοιχείων αγοράς, όπως η δυνατότητα ανάπτυξης ιδιωτικών δραστηριοτήτων, κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών, και η ενίσχυση της αυτοχρηματοδότησης των κρατικών επιχειρήσεων. Στο πολιτικό επίπεδο, προωθήθηκε ένα άνοιγμα της δημόσιας σφαίρας, με μερική άρση της λογοκρισίας, αποφυλάκιση πολιτικών αντιφρονούντων, διεύρυνση του δημόσιου διαλόγου σε ζητήματα όπως το περιβάλλον και η θέση των γυναικών καθώς και με τη σταδιακή εμφάνιση πολιτικών ομάδων εκτός του μονοκομματικού πλαισίου (Eley 2008, 744–745· Young 2014, 386–389).

Η κατάρρευση των καθεστώτων των Λαϊκών Δημοκρατιών στην Ανατολική Ευρώπη, οι εσωτερικές αντιθέσεις που εκδηλώθηκαν στο ΚΚΣΕ και στους κόλπους της σοβιετικής ηγεσίας, καθώς και η ενίσχυση αποσχιστικών κινήματων και η ανάδυση εθνικιστικών τάσεων, επιτάχυναν τις εξελίξεις που οδήγησαν στη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Στα τέλη του 1991, η ΕΣΣΔ διαλύθηκε, και τα επόμενα χρόνια εκτυλίχθηκε μια επιταχυνόμενη διαδικασία καπιταλιστικοποίησης της οικονομίας, με ιδιωτικοποιήσεις, αύξηση της ανεργίας, απελευθέρωση των τιμών –τη λεγόμενη «θεραπεία σοκ»– και την ανάδυση μιας νέας αστικής τάξης. Η τάξη αυτή αποτελούταν είτε από πρώην μέλη της γραφειοκρατίας με προσβάσεις στο διαλυμένο κράτος είτε από άτομα που δραστηριοποιούνταν σε παράνομες δραστηριότητες κατά τα τελευταία χρόνια ύπαρξης της ΕΣΣΔ (Μπιτσάκης 2011, 42–44). Επικεφαλής αυτής της διαδικασίας υπήρξε ο Μπόρις Γέλτσιν, πρώην ηγετικό στέλεχος του ΚΚΣΕ, ο οποίος στις προεδρικές εκλογές του 1991 αναδείχθηκε Πρόεδρος της Ρωσίας, υπονομεύοντας την ήδη ημιδιαλυμένη ομοσπονδία και δίνοντας τη χαριστική βολή στο σοβιετικό κράτος (Χομπσμπάουμ 2010, 621–631).

Κεφάλαιο 1ο: Το περιοδικό *Ο Πολίτης* και η εποχή του

1.1 Το ευρύτερο πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο και η πολιτική τοποθέτηση

Ο *Πολίτης* υπήρξε σε μεγάλο βαθμό προϊόν του πολιτικού κλίματος των Ελλήνων εξόριστων στο Παρίσι κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, το οποίο εναρμονιζόταν με το υπό διαμόρφωση τότε ρεύμα της κομμουνιστικής ανανέωσης. Ένα περιοδικό που θα μπορούσαμε να εντάξουμε στον ευρύτερο αστερισμό των «προγόνων» του *Πολίτη* ήταν ο *Αγώνας*, ο οποίος εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Παρίσι το 1970, εν μέσω της δικτατορίας, από Έλληνες αριστερούς εξόριστους. Η διάσπαση του ΚΚΕ είχε ήδη προηγηθεί δύο χρόνια νωρίτερα, και το περιοδικό λειτουργούσε ως όργανο του ΚΚΕ Εσωτερικού στο Παρίσι. Ωστόσο, πέρα από την κομματική του ένταξη, εξέφραζε μια ευρύτερη κριτική προς τις μέχρι τότε ηγεσίες του ΚΚΕ, υποστήριζε μια πιο πλατιά εσωκομματική δημοκρατία, την αυτονομία από το «σοβιετικό κέντρο» καθώς και το δικαίωμα του μεμονωμένου αγωνιστή να εκφράζεται αμφισβητώντας πολιτικές και ιδεολογικές «αυθεντίες» (Καρπόζηλος 2024, 576–578).

Ήταν η εποχή του Μάη του '68, της Άνοιξης της Πράγας, της εμφάνισης νέων αντι-ιμπεριαλιστικών κινημάτων, της Πολιτιστικής Επανάστασης στην Κίνα, του ιταλικού «θερμού φθινοπώρου», της ανάδυσης των λεγόμενων νέων κοινωνικών κινημάτων αλλά και της εμφάνισης πολλαπλών διαφορετικού προσανατολισμού, μαρξιστικών ρευμάτων (Μπαλαμπανίδης 2015, 106–111). Σε αυτό το πλαίσιο, η θεωρητική και πολιτική πρακτική ενός ρεύματος που συμμετείχε στο εγχείρημα της κομμουνιστικής ανανέωσης βρέθηκε στο μέσο πολλαπλών συγκρούσεων (Ελεφάντης 2012, 398–399), φέρνοντάς το σε αντιπαράθεση τόσο με τον σοβιετικά προσανατολισμένο «μαρξισμό-λενινισμό» όσο και με τις ηγεσίες του ΚΚΕ και του ΚΚΕ Εσωτερικού. Παρότι το τελευταίο θεωρούταν ο βασικός χώρος πολιτικής δράσης του εν λόγω ρεύματος και το κόμμα που, έστω αντιφατικά, εξέφραζε την κομμουνιστική ανανέωση, παρέμενε ταυτόχρονα πεδίο έντονων εντάσεων, διαφωνιών και διαφοροποιήσεων γύρω από τον στρατηγικό και θεωρητικό προσανατολισμό της κομμουνιστικής Αριστεράς.

Εξάλλου, τον Νοέμβριο του 1973, μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου και τη διστακτική αρχικά στάση του ΚΚΕ Εσωτερικού απέναντι στα γεγονότα, η ομάδα του *Αγώνα* αποστασιοποιείται από την κυρίαρχη γραμμή του χώρου αυτού, κινούμενη προς μια κατεύθυνση «ριζοσπαστικής ανανέωσης του ακαδημαϊκού και διανοητικού τοπίου»,

με σαφή αναφορά στον μαρξισμό και στην κομμουνιστική ανανέωση. Οι απόπειρες για μια νέου τύπου μαρξιστική κριτική –τόσο απέναντι στον καπιταλιστικό κόσμο όσο και απέναντι στον υπαρκτό σοσιαλισμό αλλά και στο ίδιο το κομμουνιστικό κίνημα – αποτελούν βασική ορίζουσα αυτής της νέας συνθήκης (Καρπόζηλος 2024, 592–593).

Με το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας και, μαζί της, της μετεμφυλιακής περιόδου, και με την έναρξη της Μεταπολίτευσης, απελευθερώνεται ένα πολυεπίπεδο κλίμα κοινωνικής και πολιτικής αμφισβήτησης (Κωστής 2018, 792). Την ίδια στιγμή, ενώ σε κρατικό επίπεδο, επί κυβέρνησης Καραμανλή, προωθείται μια διαδικασία κρατικής αναδιάρθρωσης, στο κοινωνικό πεδίο αναπτύσσονται πολλαπλές μορφές κινητικότητας, διαθεσιμότητας και αμφισβήτησης (Γλύστρας 2020, 309–311).

Ο ριζοσπαστισμός, που απηχούσε τόσο την εξέγερση του Πολυτεχνείου και την αντίσταση κατά της δικτατορίας όσο και την κυπριακή τραγωδία, επεκτάθηκε σε ποικίλα πεδία κοινωνικής και πολιτικής δράσης: στους εργοστασιακούς αγώνες και στο ευρύτερο συνδικαλιστικό κίνημα, στο αντι-ιμπεριαλιστικό κίνημα με κύριο αντίπαλο τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, στο φοιτητικό κίνημα, αλλά και στην ανάδυση νέων κοινωνικών κινημάτων, όπως το γυναικείο και το ομοφυλόφιλο κίνημα. Παράλληλα, εκφράστηκε και στο ευρύτερο πεδίο του πολιτισμού, όπου οι τέχνες, οι κοινωνικές επιστήμες και η εκδοτική δραστηριότητα απέκτησαν ένα σημαντικά διευρυμένο πεδίο έκφρασης (Λιάκος 2022, 439–451).

Μέσα σε αυτό το κλίμα, πρόσωπα που προέρχονταν από το εγχείρημα του *Αγώνα*, με κεντρική μορφή τον Άγγελο Ελεφάντη, επιστρέφουν από το Παρίσι και, σε συνεργασία με τον Αντώνη Καρκαγιάννη και τον Δήμο Μαυρομάτη των εκδόσεων Ολκός, προχωρούν στην ίδρυση του περιοδικού *Ο Πολίτης*. Η δημιουργία του αποτελεί προϊόν μιας ευρύτερης πολιτικής και ιδεολογικής αναζήτησης, η οποία διαμορφώθηκε τόσο μέσα από την κρίση της μέχρι τότε παραδοσιακής Αριστεράς όσο και μέσα από την ανάγκη συγκρότησης ενός νέου εργαστηρίου ιδεολογικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής. Το περιοδικό συγκροτείται ως τόπος συνάντησης διαφορετικών διανοητικών και πολιτικών εμπειριών, με στόχο την επεξεργασία μιας ανανεωμένης αριστερής και κομμουνιστικής προοπτικής καθώς και τη διάχυση μιας νέας μορφής «πολιτικής παιδείας», η οποία δεν θα αντιστοιχεί σε κάποιον συγκεκριμένο κομματικό μηχανισμό και θα επιχειρεί να υπερβεί τον δογματισμό (Ενθέματα 2010). Η προσήλωσή του στην υπόθεση της κομμουνιστικής ανανέωσης φαίνεται εξάλλου και στη διάσπαση του ΚΚΕ Εσωτερικού το 1986, όταν το περιοδικό υπερασπίζεται τη διατήρηση του «κάπα», δηλαδή του κομμουνιστικού προσανατολισμού του κόμματος (Καραβίδας 2026, 133).

Το πρώτο τεύχος του *Πολίτη* κυκλοφόρησε τον Μάιο του 1976 και, ήδη από την αρχή, κατέστησε σαφές ότι επρόκειτο για μια πρωτότυπη εκδοτική προσπάθεια, τόσο στον χώρο των περιοδικών όσο και ευρύτερα στη μεταπολιτευτική δημόσια σφαίρα. Από το κείμενο του Άγγελου Ελεφάντη για τα ελληνοτουρκικά, δύο χρόνια μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, έως τα κείμενα του Δ. Μαρωνίτη και του Δ. Καψάλη για την ελληνική εκπαίδευση, αλλά και τις ανταποκρίσεις σχετικά με τις εξελίξεις στην ιταλική Αριστερά, το περιοδικό ανέδειξε εξ αρχής μια ιδιαίτερα διευρυμένη θεματολογία.

Διατηρώντας έναν σταθερό μαρξιστικό προσανατολισμό, ο *Πολίτης* συγκρότησε ένα πολυθεματικό περιεχόμενο, με βασική αιχμή τον σχολιασμό της εγχώριας και διεθνούς πολιτικής, καθώς και ζητημάτων πολιτικής θεωρίας, ενώ ταυτόχρονα επεκτάθηκε σε πεδία όπως η λογοτεχνία, η τέχνη, η ψυχανάλυση και η ιστορία. Παράλληλα, στο έντυπο συμμετείχε σημαντικός αριθμός ακαδημαϊκών, ενώ δόθηκε χώρος και σε νεότερους επιστήμονες, είτε επαναπατρισμένους είτε εκπαιδευμένους στην Ελλάδα (ΑΣΚΙ 2021). Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Διονύσης Καψάλης, «ο *Πολίτης* ήταν το μόνο περιοδικό εκείνης της εποχής όπου μπορούσε κανείς να δει να συνυπάρχουν συζητήσεις για τον Αδαμάντιο Κοραή ή τον Καταρτζή με τον Μαρξ και τον Αλτουσέρ» (Ενθέματα 2010).

Η λογοτεχνική διάσταση του περιοδικού ενισχύθηκε περαιτέρω με την έκδοση του *Λογοτεχνικού Πολίτη*, όπου το περιεχόμενο ήταν αποκλειστικά αφιερωμένο στη λογοτεχνία. Κατά τις περιόδους 1983-1986 και 1995-1998, ο *Πολίτης* μετατράπηκε σε δεκαπενθήμερο περιοδικό (Καραβίδας 2026, 110–111, 123), ενώ το τελευταίο του τεύχος κυκλοφόρησε το 2008.

Ο *Πολίτης*, με όρους πολιτικής γεωγραφίας και με βάση την αριστερή τοπογραφία της εποχής, τοποθετούνταν στον χώρο της ανανεωτικής κομμουνιστικής Αριστεράς, χωρίς όμως να ταυτίζεται με το ΚΚΕ Εσωτερικού. Σύμφωνα με τον πανεπιστημιακό Αριστείδη Μπαλτά, βασικό συντελεστή και αρθρογράφο του περιοδικού για πολλά χρόνια, «η περιπέτεια της Ανανεωτικής Αριστεράς που εκφράζεται από τον *Πολίτη* ορίζεται, από τη μια μεριά, από την κριτική στο ΚΚΕ και, από την άλλη, από την κριτική στο, ας το πούμε έτσι, υπό τον Λεωνίδα Κύρκο ΚΚΕ Εσωτερικού. Και τα δύο ταυτόχρονα» (Ενθέματα 2010). Ο Χαράλαμπος Γολέμης, σε άλλη συζήτηση, αναφέρει πως «ο Ελεφάντης, και όλος ο *Πολίτης*, κάνουν έντονη κριτική στο ΚΚΕ Εσωτερικού από τα αριστερά. Αλλά στις εκλογές ψηφίζουν –και το δηλώνουν δημόσια– ΚΚΕ Εσωτερικού για να μη χαθεί ο χώρος αυτός και επικρατήσει ο δογματισμός» (Μπουρνάζος 2013).

Υπό αυτή την έννοια, ο χώρος της κομμουνιστικής ανανέωσης διατηρούσε μια σταθερή, αν και αντιφατική, σχέση αναφοράς προς το ΚΚΕ Εσωτερικού. Το δίπολο της κριτικής και της ταυτόχρονης πολιτικής στήριξης αναδεικνύεται έτσι ως δομικό χαρακτηριστικό της τοποθέτησης του περιοδικού, αντανakλώντας ευρύτερες εντάσεις και αναζητήσεις της ανανεωτικής Αριστεράς στη μεταπολιτευτική συγκυρία.

Εντός αυτής της λογικής, το περιοδικό διατηρούσε το πολιτικό του βλέμμα στραμμένο στα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, όπως το γαλλικό και κυρίως το ιταλικό, αλλά και στις εσωτερικές τους διεργασίες, όπως η εξ αριστερών διάσπαση του Ιταλικού ΚΚ από την ομάδα του *Il Manifesto* (Κρέμος & Κωτούλας 1976, 51–53). Διανοητές που συνδέονταν με αυτό το ρεύμα, όπως η Ροσάνα Ροσάντα, αποτέλεσαν σημαντικά σημεία αναφοράς για τον *Πολίτη*. Η πολιτική τους κατεύθυνση εξέφραζε μια σαφή αποστασιοποίηση από τον μαρξισμό σοβιετικής κοπής, ενώ ταυτόχρονα αντιστεκόταν σε μια άνευ όρων προσχώρηση στον κυβερνητισμό, δηλαδή στη λογική της απρόσκοπτης συμμετοχής στη διακυβέρνηση και στον «ιστορικό συμβιβασμό» που προωθούσε εκείνη την περίοδο το επίσημο Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Παράλληλα, διατηρούσε ισχυρή αναφορά στην ταξική πάλη και στα κοινωνικά κινήματα, αναδεικνύοντας τη σημασία της κινηματικής δράσης και της αυτονομίας των κοινωνικών υποκειμένων ως βασικών όρων για μια εναλλακτική κομμουνιστική στρατηγική (*Il Manifesto* 1976, 175–178).

Ως προς το επίπεδο της πολιτικής θεωρίας, το περιοδικό ήταν αναμφίβολα επηρεασμένο από το ευρύ θεωρητικό πεδίο που αποκαλείται, με έναν αρκετά γενικευτικό όρο, «Δυτικός Μαρξισμός». Ειδικότερα, ο χώρος της ανανεωτικής Αριστεράς διατηρούσε ισχυρές αναφορές στους Γκράμσι, Αλτουσέρ και Πουλαντζά (Καραβίδας 2016, 304), οι οποίοι, με διαφορετικούς τρόπους και όχι αμελητέες μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, συνέβαλαν σε μια μετατόπιση του θεωρητικού βάρους από τη λεγόμενη οικονομική «βάση» προς το πολιτικό, πολιτισμικό, νομικό και ιδεολογικό εποικοδόμημα (Μπελαντής 2014, 83–85). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται μια αντίληψη που δίνει έμφαση στην πολλαπλότητα και στη μη γραμμική διάχυση των πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού.

Η επιρροή του Αλτουσέρ είναι εμφανής σε έννοιες που διατρέχουν την πολιτική φιλοσοφία του περιοδικού, όπως η «αντιτελεολογία», ο «αντιοικονομισμός» και η κριτική στον εξελικτισμό (Αλτουσέρ 2017, 39). Παράλληλα, εκδηλώνεται και στη σημασία που αποδίδεται στη μελέτη και την κριτική των ιδεολογιών, σε συνδυασμό με

την άρνηση μιας «καθαρής» και προ-ιδεολογικής ανθρώπινης φύσης, η οποία θα έμενε ανεπηρέαστη από τις κοινωνικές και ιδεολογικές διαδικασίες (Ελεφάντης 1978, 76–83).

Σημαντική υπήρξε επίσης η επίδραση του Νίκου Πουλαντζά, στενού συνεργάτη και φίλου του Άγγελου Ελεφάντη, του οποίου ο *Πολίτης* αναδημοσίευε κείμενα και ενστερνιζόταν τις θεωρητικές επεξεργασίες γύρω από τον «δημοκρατικό σοσιαλισμό» (Ελεφάντης 1980, 32–37). Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της παρέμβασης στο επίπεδο του πολιτικού, ως «πεδίου συμπύκνωσης όλων όσων συμβαίνουν στον κοινωνικό σχηματισμό» (Μπαλτάς 2023), αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Ωστόσο, η αναφορά σε μαρξιστές θεωρητικούς δεν εξαντλείται στον Πουλαντζά και τον Αλτουσέρ, καθώς το περιοδικό περιλάμβανε αναδημοσιεύσεις και αναφορές σε ένα ευρύ φάσμα στοχαστών, όπως ο Λούκατς, η Σχολή της Φρανκφούρτης, ο Μπένγιαμιν, ο Γκράμσι – στον οποίο αφιερώθηκαν δύο τεύχη το 1987 – καθώς και ο Μπαλιμπάρ, μεταξύ πολλών άλλων.

1.2 Ο βασικός στυλοβάτης του *Πολίτη*

Δεν γίνεται να κάνει κανείς αναφορά στον *Πολίτη* χωρίς να μιλήσει για τον βασικό του στυλοβάτη, από την έναρξη της κυκλοφορίας του μέχρι και το τελευταίο τεύχος του περιοδικού. Ο Άγγελος Ελεφάντης, γεννημένος στο Καρπενήσι, σπούδασε νομική στην Αθήνα και ανθρωπολογία, ιστορία και κοινωνιολογία στη Σορβόνη, ενώ εντάχθηκε στην Αριστερά ήδη από νεαρή ηλικία (ΑΣΚΙ 2021).

Με τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, εντάχθηκε στο ΚΚΕ Εσωτερικού, διατηρώντας ωστόσο απέναντί του μια σταθερά κριτική στάση, ενώ υπήρξε βασικός συντελεστής του περιοδικού *Αγώνας*. Στη συνέχεια, αποτέλεσε τον εκδότη και διευθυντή του *Πολίτη*, ενώ αρθρογραφούσε επίσης στην *Αυγή* και στην *Εποχή*, της οποίας υπήρξε ένας από τους ιδρυτές (ΑΣΚΙ 2021).

Το 1976 εξέδωσε την ιστορική πραγματεία *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, έργο-σταθμό για την ιστορία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Στη συνέχεια ακολούθησαν, μεταξύ άλλων, η συλλογή κειμένων *Ο ανέφικτος σοσιαλισμός* το 1981, το *Στον αστερισμό του λαϊκισμού* το 1991, καθώς και το *Minima Memorialia. Η ιστορία του παππού μου* (Καψάλης 2022, 71–77).

Ο Ελεφάντης είχε σταθερή παρουσία τόσο στο πολιτικό όσο και στο ευρύτερο πολιτισμικό τοπίο της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, ενώ η γραφή του εκτεινόταν από τα κεντρικά πολιτικά ζητήματα μέχρι θέματα χωροταξίας, περιβάλλοντος και κοινωνικής

ζωής (Book Press, χ.χ.). Έφυγε από τη ζωή το 2008, και η αναγνώρισή του ως διανοούμενου, πολιτικού υποκειμένου και διαμορφωτή του πολιτισμικού τοπίου της σύγχρονης Ελλάδας υπήρξε ευρύτερα αποδεκτή σχεδόν σε ολόκληρο το πολιτικό φάσμα (Η Καθημερινή 2008).

Κεφάλαιο 2ο: Οι πολιτικές εξελίξεις στην ΕΣΣΔ υπό το φίλτρο του περιοδικού

2.1 Η ανάδυση της νέας ηγεσίας και η πρώτη υποδοχή της Περεστρόικα

Το 1985, μετά τον θάνατο του Τσερνιένκο, την ηγεσία της ΕΣΣΔ αναλαμβάνει ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ. Ο *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* (Αβραμίδης 1985α, 28), αντιλαμβανόμενος τη σημασία αυτής της αλλαγής, αφιερώνει άρθρο στην ανάδειξη του Γκορμπατσόφ ως νέου Γενικού Γραμματέα του ΚΚΣΕ. Καθώς ο νέος ηγέτης δεν είχε δώσει ακόμη σαφή δείγματα γραφής, οι πρώτες περιγραφές δεν εντοπίζουν κάποια ιδιαίτερη διαφοροποίηση σε σχέση με τους προκατόχους του. Το βασικό χαρακτηριστικό που επισημαίνεται είναι η νεότητά του, που έρχεται σε αντίθεση με τους μέχρι τότε υπέργηρους ηγέτες, οι οποίοι, σύμφωνα με την οπτική του περιοδικού, συμβόλιζαν την «ακαμψία μέχρι τα όρια της σήψης του σοβιετικού συστήματος».

Λόγω της «στασιμότητας» που χαρακτήριζε τότε την ΕΣΣΔ – κυρίως στη βιομηχανία, στην έλλειψη τεχνολογιών αιχμής και στα προβλήματα της αγροτικής παραγωγής –, το περιοδικό θεωρεί επιβεβλημένες κάποιου είδους μεταρρυθμίσεις. Το περιεχόμενό τους, ωστόσο, παρέμενε ασαφές εκείνη τη στιγμή. Εκείνο που αναδεικνύεται ως σταθερός στόχος της αλλαγής ηγεσίας είναι η διατήρηση του ηγεμονικού ρόλου της σοβιετικής γραφειοκρατίας, στοιχείο που προϋδεάζει για τον τρόπο με τον οποίο ο *Πολίτης* αντιλαμβάνεται τη φύση του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού.

Με τη δομή και τους διαχωρισμούς της σοβιετικής γραφειοκρατίας ασχολείται το περιοδικό και σε επόμενο τεύχος (Παπαδημητρόπουλος 1985β, 28–29). Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η σοβιετική ελίτ ισορροπεί ανάμεσα σε δύο πόλους: έναν «μilitarιστικό» και έναν «μεταρρυθμιστικό», στον οποίο εντάσσεται και ο Γκορμπατσόφ. Η διαίρεση όμως αυτή δεν ερμηνεύεται ως σύγκρουση συμφερόντων, αλλά μάλλον ως διαφορετικές οπτικές για τη διατήρηση ενός *status quo* όπου τόσο οι μιλίταριστές όσο και οι μεταρρυθμιστές θα απολαμβάνουν τα προνόμιά τους ως κυρίαρχα στρώματα.

Στη συνέχεια, το «φαινόμενο Γκορμπατσόφ» ερμηνεύεται μέσω μιας γενικότερης ανάλυσης του πολιτικοοικονομικού σχηματισμού της ΕΣΣΔ. Το περιοδικό αντιπαραβάλλει τις δυτικές κοινωνίες με τη σοβιετική, καθώς στην τελευταία τα μέσα

παραγωγής δεν τα κατέχει το κεφάλαιο με την κλασική έννοια, αλλά μια «ταυτισμένη ολότητα» κράτους και κόμματος. Έτσι, κατά κάποιο τρόπο, «πολιτική και ταξική κυριαρχία ταυτίζονται», γεγονός που καθιστά τη «δύναμη της εξουσίας» εγγυητή της σταθερότητας. Η ισχύς αυτή αποδίδεται στη «στρατιωτική» ελίτ, η οποία συμπληρώνεται αναγκαία από μια πολιτικοοικονομική ελίτ διαχείρισης του κράτους και της οικονομίας, σε ένα πεδίο αλληλοαναγνώρισης και εξυπηρέτησης κοινών συμφερόντων.

Με βάση αυτή την ανάγνωση, ο ρόλος που αποδίδεται στον Γκορμπατσόφ δεν περιορίζεται στην επιδίωξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας ή στη διαχείριση της διεθνούς θέσης της χώρας, αλλά συνδέεται πρωτίστως με τη διατήρηση της πολιτικής και ταξικής κυριαρχίας της σοβιετικής ελίτ. Η εμφάνισή του, κατά την οπτική του περιοδικού, δεν αποσκοπεί στην άρση των βασικών συντεταγμένων της σοβιετικής εξουσίας, αλλά στην αναδιάταξή τους εντός μιας λογικής «επανάστασης από τα πάνω», με στόχο τη διασφάλιση της συνέχειας των ελίτ. Διακρίνεται, επομένως, μια ξεκάθαρη οπτική για μια άρχουσα τάξη που έχει κατοχυρώσει προ πολλού τα προνόμιά της και αναζητά τον πλέον ανώδυνο τρόπο για να τα διαφυλάξει, αποφεύγοντας τις εσωτερικές ρηγματώσεις.

Η μετάβαση προς την επίσημη υιοθέτηση αυτών των αλλαγών αποτυπώνεται στο 27ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, όπου όροι όπως η «Περεστρόικα» και η «Γκλάσνοστ» κατέστησαν πλέον η επίσημη γραμμή του κόμματος. Μία ημέρα μετά τη λήξη του ιστορικού αυτού συνεδρίου, ο *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* (Τσίτσοβιτς 1986, 26–27) επιχειρεί να αποτυπώσει την ουσία της αλλαγής πλευσης, αναφερόμενος τόσο στις συνεδριακές όσο και στις προσυνεδριακές διαδικασίες. Με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Οι μάνατζερ στην εξουσία», υποστηρίζεται ότι η κριτική που ασκεί η ηγετική ομάδα του Γκορμπατσόφ προς ένα τμήμα της γραφειοκρατίας –το οποίο παρουσιάζεται ως «τροχοπέδη για την ανάπτυξη»– αντανακλά μια νέα κατεύθυνση στη διαχείριση του κράτους και της οικονομίας.

Αυτή η μεταβολή συνίσταται στην αντικατάσταση του παλαιού τύπου γραφειοκράτη-«χωροφύλακα», ο οποίος είχε ως αποστολή την εμπέδωση της πολιτικής εξουσίας μέσω του κεντρικού σχεδιασμού, από έναν νέο τύπο στελέχους, το οποίο, πέρα από τεχνικές ικανότητες, θα διαθέτει διοικητική και οικονομική ευχέρεια ώστε να διασφαλίζει μεγαλύτερη αγοραία «αποδοτικότητα» και «αποτελεσματικότητα». Το περιοδικό, στο πλαίσιο μιας αριστερής κριτικής, αντιτίθεται πολιτικά και στις δύο αυτές εκδοχές, θεωρώντας ότι, επί της ουσίας, τόσο οι κρατικές δομές όσο και οι οικονομικές μονάδες

παραμένουν υπό τον έλεγχο «ειδικών», οι οποίοι διευθύνουν ως εντολείς την κοινωνική πλειοψηφία, διατηρώντας την στη θέση του εντολοδόχου.

Στο τεύχος 75, ο Δ. Παπαδημητρόπουλος (1987α, 45) αναφέρεται στις τάσεις πολιτικού ανοίγματος που παρατηρούνταν εκείνη την περίοδο στην ΕΣΣΔ, όπως η απελευθέρωση του Ζαχάρωφ, διαπιστώνοντας την ύπαρξη μιας πραγματικής κινητικότητας προς αυτή την κατεύθυνση στο εσωτερικό του σοβιετικού συστήματος. Σύμφωνα με τον ίδιο, η πρώτη αιτία που οδήγησε σε αυτή την κινητικότητα ήταν η ανάγκη ανανέωσης των όρων αναπαραγωγής του συστήματος, τόσο στο οικονομικό όσο και στο ιδεολογικό πεδίο. Η λεγόμενη «μπρεζνιεφική τελμάτωση» δεν επέδρασε μόνο στην παραγωγή και την ευρύτερη οικονομία, αλλά είχε σημαντικές επιπτώσεις και στο «αντικειμενικό σύστημα αξιών», το οποίο αποτελεί όρο συγκρότησης της κυρίαρχης ιδεολογίας. Μια δεύτερη αιτία εντοπίζεται στη διεθνή ανταγωνιστική πίεση, ιδιαίτερα από την πλευρά των ΗΠΑ, η οποία επέβαλε μια νέα οικονομική διάρθρωση, ικανή να αποδυναμώσει τον έντονα προσωποκεντρικό και συγκεντρωτικό χαρακτήρα του συστήματος, δηλαδή την πρωτοκαθεδρία ενός άκαμπτου γραφειοκρατικού-διευθυντικού στρώματος στη διαχείριση της οικονομίας. Είναι προφανές ότι οι αιτίες αυτές είναι αλληλένδετες, καθώς η οικονομική στασιμότητα εντείνει την έλλειψη ανταγωνιστικότητας, γεγονός που διαμορφώνει – αλλά και διαμορφώνεται – από την ευρύτερη πολιτική και ιδεολογικο-αξιακή σφαίρα.

Ο αρθρογράφος χαρακτηρίζει τη διαδικασία που συντελείται στην ΕΣΣΔ ως «φιλελευθεροποίηση», διακρίνοντάς την όμως από τον «εκδημοκρατισμό», τον οποίο και προκρίνει ο ίδιος. Ο τελευταίος συνεπάγεται τον ουσιαστικό «έλεγχο της κοινωνίας πάνω στην πολιτική εξουσία, στα μέσα παραγωγής, κ.λπ». Με άλλα λόγια, θα επρόκειτο για μια διαδικασία κατά την οποία η κοινωνία θα αποκτούσε άμεσο έλεγχο τόσο στις συνθήκες εργασίας όσο και στις μορφές πολιτικής διακυβέρνησης, χωρίς τη μεσολάβηση ενός «τρίτου» παράγοντα, όπως το συγκεντρωτικό κράτος ή το γραφειοκρατικό στρώμα (στοιχείο που, άλλωστε, αποτελούσε το πολιτικό ιδρυτικό πρόταγμα της Οκτωβριανής Επανάστασης). Στον αντίποδα, η φιλελευθεροποίηση ερμηνεύεται ως μια διαδικασία ανανέωσης των υφιστάμενων οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών, με απώτερο στόχο τη σταθεροποίηση της υπάρχουσας ταξικής διάρθρωσης της σοβιετικής κοινωνίας.

Σημαντικό είναι, ωστόσο, ότι ο αρθρογράφος δεν αντιμετωπίζει τη φιλελευθεροποίηση και τον εκδημοκρατισμό ως πλήρως ασύνδετες διαδικασίες. Αν και διακρίνει τις δύο έννοιες, θεωρεί ότι η φιλελευθεροποίηση μπορεί να λειτουργήσει ως αφετηρία

κινητοποίησης των σοβιετικών πολιτών, οδηγώντας ενδεχομένως στη διατύπωση και διεκδίκηση ουσιαστικότερων δημοκρατικών αιτημάτων, τα οποία συνδέονται με την έννοια του εκδημοκρατισμού όπως αυτή ορίζεται στο άρθρο. Ως εκ τούτου, οι εν λόγω πολιτικές αλλαγές θεωρείται ότι δίνουν μεγαλύτερη πολιτική πνοή στην ΕΣΣΔ και αποτιμώνται ως «θετικές» από το περιοδικό, το οποίο ωστόσο επισημαίνει ότι δεν «πρέπει να ελπίζουμε» στο πρόσωπο του Γκορμπατσόφ, αλλά στις ίδιες τις «εξελίξεις στη σοβιετική κοινωνία».

2.2 Ο λόγος στις σοβιετικές ομάδες της αριστερής αντιπολίτευσης

Στα τεύχη του *Πολίτη* εκείνης της περιόδου δίνεται βήμα σε ομάδες εντός της Σοβιετικής Ένωσης που ασκούσαν κριτική στο υφιστάμενο σοβιετικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα από μια αριστερή σκοπιά. Μέσω αναδημοσιεύσεων από ξένα έντυπα, ο *Πολίτης* φέρνει σε επαφή το ελληνικό κοινό με αντιπολιτευόμενες φωνές μαρξιστικού προβληματισμού που δρούσαν στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ. Αξίζει να αναφερθούμε εδώ σε τρεις τέτοιες παρεμβάσεις.

Στην πρώτη περίπτωση, μέσα από συνέντευξη «σοβιετικού αγωνιστή» («Και όμως υπάρχει σοβιετική αριστερά» 1987, 31–37), παρουσιάζεται μια εκδοχή της σοβιετικής Αριστεράς η οποία θέτει ως προγραμματικό στόχο τη «σύνθεση διαφορετικών αριστερών παραδόσεων». Στο τοπίο αυτό αναδεικνύονται έννοιες όπως ο «σοσιαλισμός της αγοράς», η «αυτοδιαχείριση» και ο «επαναστατικός μαρξισμός», σε αντιπαράθεση προς τον «δογματισμό» που αποδίδεται στο κυρίαρχο σοβιετικό μοντέλο. Κοινός τόπος των ομάδων αυτών ήταν η απόρριψη της επίσημης «μαρξιστικής-λενινιστικής» ιδεολογίας και η επιστροφή στο ίδιο το μαρξικό έργο, πέρα από τις επίσημες κρατικές ερμηνείες. Παράλληλα, εντοπίζονται αναφορές στον δυτικό μαρξισμό (Γκράμσι, Μαρκούζε, Σαρτρ), σε Γιουγκοσλάβους θεωρητικούς της αυτοδιαχείρισης καθώς και επιρροές από οικολογικά ρεύματα.

Ως προς την πολιτική πρακτική, ο συνεντευξιαζόμενος επισημαίνει ότι οι συγκεκριμένες ομάδες σκόπευαν να «εκμεταλλευτούν» τις πολιτικές δεσμεύσεις του 27ου Συνεδρίου για άνοιγμα του πολιτικού πεδίου, προκειμένου να αναπτύξουν τη δράση τους, διατηρώντας ωστόσο επιφυλάξεις ως προς την πραγματική έκταση αυτών των αλλαγών. Η στρατηγική αυτή δεν περιοριζόταν μόνο στο πεδίο των πολιτικών ελευθεριών, αλλά επεκτεινόταν συνολικότερα στις μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες του

κράτους, με στόχο τη διεύρυνση των «μεταρρυθμίσεων από τα πάνω» προς την κοινωνία. Σε τελική ανάλυση, η οπτική αυτή απέδιδε καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική πάλη, θεωρώντας ότι η εξέλιξη των μεταρρυθμίσεων εξαρτιόταν από την ικανότητα των κοινωνικών δυνάμεων να αξιοποιήσουν και να υπερβούν τα όρια που έθετε το ίδιο το σύστημα.

Σε επόμενο τεύχος (Σεβερούχιν 1988, 42–45), ένας άλλος σοβιετικός αγωνιστής, υπό καθεστώς ψευδωνυμίας, παρέχει συγκεκριμένα στοιχεία για την πολιτική διάρθρωση της αριστερής αντιπολίτευσης. Περιγράφει έναν μη ομοιογενή αστερισμό πολιτικών ομίλων οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες νομιμοποίησης της γκλάσνοστ, ανέπτυξαν πολύμορφες πρακτικές, όπως σεμινάρια, εκδόσεις και διαδηλώσεις για τοπικά ζητήματα. Οι ομάδες αυτές κυκλοφορούσαν έντυπα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, και η «πολιτική» τους ενοποίησε (χωρίς να συστήσουν πάντως επίσημο πολιτικό κόμμα) έγινε το 1987 μέσω της ίδρυσης της Ομοσπονδίας Σοσιαλιστικών Κοινωνικών Ομίλων (FSOK), διαμορφώνοντας έτσι, πάντοτε σύμφωνα με τον ίδιο, ένα «σοβαρό κοινωνικό κίνημα στη βάση» που επιδιώκει να επανανοηματοδοτήσει και να πολιτικοποιήσει με μαζικούς όρους τις όποιες κυβερνητικές μεταρρυθμίσεις.

Ο συνεντευξιαζόμενος ξεκαθαρίζει ότι, αν και οι αριστερές αυτές ομάδες ήταν θετικές ως προς την εισαγωγή στοιχείων αγοράς, το κομβικό ζήτημα παρέμενε η ενεργός εμπλοκή της κοινωνίας, ώστε η πρωτοκαθεδρία των μεταρρυθμίσεων να περάσει από το κράτος στους πολίτες. Η προτεραιότητα, προφανώς, δεν εντοπίζεται από τον ίδιο στην επιστροφή στην αγορά, αλλά στον εκδημοκρατισμό της παραγωγικής διαδικασίας μέσω της παρέμβασης των εργατών στη λήψη αποφάσεων. Κατά την ανάλυσή του, η ταξική πάλη παρέμενε παρούσα στην ΕΣΣΔ, και άμεσος στόχος των υποτελών τάξεων ήταν η αναβάπτιση και η εμβάθυνση των επαγγελιών της περεστρόικα.

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η συνέντευξη αυτού του δεύτερου «σοβιετικού αγωνιστή» προσέδιδε μια επιπλέον διάσταση στην ανάλυση, εστιάζοντας την προσοχή σε δύο καίρια ζητήματα. Το πρώτο αφορούσε τη συγκρότηση της εργατικής τάξης: ο συνεντευξιαζόμενος υποστήριζε ότι η ταχεία εκβιομηχάνιση της σταλινικής περιόδου και η αστικοποίηση της χρουστσιφικής εποχής διαμόρφωσαν μια εργατική τάξη-«μάζα», η οποία στερούνταν ταξικής συνείδησης και διατηρούσε οργανικούς δεσμούς εξάρτησης από το γραφειοκρατικό σύστημα. Αντιθέτως, το τμήμα της ειδικευμένης εργασίας, το οποίο αναδύθηκε σταδιακά μέσω της βιομηχανικής ανάπτυξης, εμφανιζόταν πιο συγκροτημένο, με οριζόντιους δεσμούς και ενισχυμένη ταξική συνείδηση. Σε αυτό ακριβώς το κομμάτι εναποθέτονταν οι πολιτικές προσδοκίες για μια συνολική

αναδιάταξη του εργατικού κινήματος. Το δεύτερο ζήτημα που θίγεται στη συνέντευξη αφορούσε τα εθνικά ζητήματα εντός της ΕΣΣΔ, τα οποία συμπλήρωναν την εικόνα της κρίσης του σοβιετικού μοντέλου, δημιουργώντας φυγόκεντρες τάσεις που απειλούσαν να διασπάσουν την ομοσπονδία, καθώς και την ανάδυση των εθνικισμών.

Η τρίτη περίπτωση μαρξιστικής φωνής εντός της ΕΣΣΔ ήταν αυτή του σοβιετικού μαρξιστή διανοούμενου Μπόρις Καγκαρλίτσκι (Καγκαρλίτσκι 1988, 37–40). Ο Καγκαρλίτσκι, σε συνέντευξη που είχε παραχωρήσει, αναδείκνυε την πολιτική διαπάλη που υφίστατο εκείνη την εποχή στον σοβιετικό σχηματισμό, τόσο εντός όσο και εκτός του ΚΚΣΕ. Τα κύρια αντιμαχόμενα ρεύματα που περιγράφει στη συνέντευξη ήταν ένα «νεοσταλινικό», το οποίο φιλοδοξούσε να επιστρέψει στις δομές της δεκαετίας του '30, ένα «φιλελεύθερο», το οποίο επιχειρούσε να μεταφέρει αυτούσιο το δυτικό σύστημα, ενώ επίσης έκανε λόγο και για την ανάπτυξη ενός εθνικιστικού ακροδεξιού ρεύματος. Παράλληλα, αναφερόταν στο κυρίαρχο κυβερνητικό γκορμπατσοφικό μπλοκ, το οποίο διαχειριζόταν τις ισορροπίες.

Ο Καγκαρλίτσκι εφιστούσε ιδιαίτερα την προσοχή στην ομάδα των «τεχνοκρατών» που έτεινε να διαμορφωθεί μέσω της περεστρόικα. Επρόκειτο για ένα ρεύμα με ισχυρή επιρροή, που επιδίωκε να εισαγάγει νεοφιλελεύθερα στοιχεία, όπως την προτεραιότητα του κέρδους έναντι των κρατικών εγγυήσεων. Ταυτόχρονα, προειδοποιούσε για το ενδεχόμενο μιας σύγκλισης μεταξύ «σταλινικών» τμημάτων της γραφειοκρατίας και του τεχνοκρατικού ρεύματος, στη βάση μιας λογικής άκρατου οικονομικού φιλελευθερισμού και σε συνδυασμό με ένα πολιτικό συγκεντρωτισμό. Σκιαγραφώντας τις θέσεις της Ομοσπονδίας των Σοσιαλιστικών Κοινωνικών Ομίλων, στην οποία και ο ίδιος συμμετείχε, πρόβαλλε το αίτημα του «εκδημοκρατισμού» της πολιτικής σφαίρας και της εγκαθίδρυσης άμεσης δημοκρατίας στον τομέα της παραγωγής. Στο ίδιο πνεύμα, προέκρινε τον πλουραλισμό στο πολιτισμικό πεδίο και τη χαλάρωση του κεντρικού σχεδιασμού αναφορικά με τις εργασιακές επιλογές, την αύξηση του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων και την εισαγωγή μετριασμένων στοιχείων αγοράς, ώστε ο καταναλωτής να εδραιώσει την κυριαρχία του πάνω στον παραγωγό.

Στην πολιτική σφαίρα, τόσο οι φωνές των ανώνυμων αγωνιστών όσο και αυτή του Καγκαρλίτσκι συνέκλιναν στο ότι οι αριστερές ομάδες προέκριναν τον πολιτικό πλουραλισμό και την πολυφωνία, επικεντρώνονταν στην «κριτική στην εξουσία» και στην άμεση ενασχόληση με κοινωνικά προβλήματα που δεν απασχολούσαν μέχρι τότε τη δημόσια σφαίρα, όπως η κρατική διαφθορά και τα ναρκωτικά, καθώς και στην ελευθεροτυπία, με ιδιαίτερη έμφαση σε έντυπα που απαγορεύονταν παλαιότερα στην

ΕΣΣΔ. Ως προς τη στάση απέναντι στην περεστρόικα, διαγράφεται επίσης μια κοινή γραμμή ανάμεσα στις τρεις αυτές τάσεις: Οι αλλαγές, αυτές καθαυτές, μπορεί να έχουν κάποια θετικά στοιχεία, ειδικά στο πεδίο της ελεύθερης έκφρασης, αλλά το πώς θα εξελιχθούν αποτελεί πεδίο πάλης, νοηματοδότησης και κινητοποίησης της σοβιετικής κοινωνίας. Η απελευθέρωση δυνάμεων και οι κοινωνικές διεργασίες ενέχουν μια βαθιά ενδεχομενικότητα, και δεν προμηνύουν ένα προδιαγεγραμμένο τέλος εκδημοκρατισμού και οικονομικής ορθοπόδησης.

Σε μεταγενέστερο τεύχος («ΕΣΣΔ: Στο μακρινό Κουζμπάς» 1989, 41–42), το περιοδικό αφιερώνει άρθρο στο πρώτο «ανεξάρτητο εργατικό κόμμα» με το όνομα «Ένωση Εργαζομένων Κουζμπάς», το οποίο είχε προκύψει από εργατικές κινητοποιήσεις ανθρακωρύχων στο Κουζμπάς της Ρωσίας. Οι θέσεις του περιλάμβαναν ένα μείγμα αιτημάτων αυτοδιαχείρισης, πλουραλισμού και φιλοαγοραίων τάσεων, εκφράζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε, το γενικότερο πολιτικό κλίμα της εποχής.

2.3 Η συνεκτική παρουσίαση της περεστρόικα και των εξελίξεων στην ΕΣΣΔ

Στο τεύχος 95 του περιοδικού επιχειρείται μια παρουσίαση της περεστρόικα μέσα από αναδημοσιεύσεις ξένων άρθρων από τα γαλλικά περιοδικά *Pouvoirs* και *Temps Modernes*. Βασικός στόχος της έκδοσης είναι να μεταφέρει στο ελληνικό κοινό τις ραγδαίες εξελίξεις στην περεστροϊκή ΕΣΣΔ, μέσα από άρθρα που περιγράφουν σχετικά λεπτομερειακά και με επιστημονική επάρκεια τη λογική των μεταβολών σε διάφορους τομείς. Η θεματολογία εστιάζει την προσοχή της στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις, την κατάσταση στον αγροτικό τομέα καθώς και σε ευρύτερα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα, όπως η άρση της λογοκρισίας και η ανάδυση των εθνικισμών. Οι αρθρογράφοι είναι κυρίως πανεπιστημιακοί ή δημοσιογράφοι από τον ευρωπαϊκό χώρο, με επαφή με την ΕΣΣΔ, ενώ περιλαμβάνεται σε αυτούς και μια σοβιετική ακαδημαϊκός που εξέφραζε την επίσημη περεστροϊκή γραμμή. Σε ορισμένα άρθρα διαφαίνεται, περισσότερο ή λιγότερο, μια συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση· ωστόσο, ο συνολικός χαρακτήρας του αφιερώματος, τουλάχιστον όπως χρησιμοποιείται από τον *Πολίτη*, κρίνουμε ότι παρέμενε κυρίως πληροφοριακός.

Αναφορικά με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις, το πρώτο άρθρο, του Gérard Duchêne (1988, 26–32), επικεντρώνεται στα μέτρα σταδιακής απομάκρυνσης από τον κεντρικό

σχεδιασμό που υιοθετούνταν εκείνη την περίοδο στην ΕΣΣΔ. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν η ενίσχυση της αυτονομίας των επιχειρήσεων με δυνατότητα πραγματοποίησης εισαγωγών και εξαγωγών χωρίς κεντρική έγκριση, η δημιουργία μικτών επιχειρήσεων με ξένα κεφάλαια, η μερική απελευθέρωση των τιμών καθώς και η μετάβαση σε μηχανισμούς ανταλλαγής μέσω αγορών χονδρικής. Παράλληλα, εισάγονταν μορφές τραπεζικού δανεισμού και αυτοχρηματοδότησης, ενώ αποδυναμώνονταν ο άμεσος ρόλος των υπουργείων.

Σε αυτό το νέο πλαίσιο, η εκάστοτε επιχείρηση αποκτούσε διευρυμένη αυτονομία ως προς τη διαχείριση του παραγόμενου πλεονάσματος, το οποίο έπαυε να αναδιανέμεται εξ ολοκλήρου μέσω του κεντρικού σχεδιασμού και αξιοποιούνταν πλέον για την κάλυψη λειτουργικών αναγκών, την παροχή κινήτρων και την υλοποίηση επενδύσεων. Η επιχείρηση, συνεπώς, καλούνταν να λειτουργήσει με όρους οικονομικής αποδοτικότητας, ενσωματώνοντας μηχανισμούς της αγοράς, ενώ η ταυτόχρονη ενίσχυση και εδραίωση των συνεταιριστικών και ιδιωτικών πρωτοβουλιών σηματοδοτούσε ένα ευρύτερο άνοιγμα προς μορφές ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας.

Επιπλέον, ο αρθρογράφος υπογράμμιζε τη συνύπαρξη παραδοσιακών και νεοπαγών μορφών οικονομικής οργάνωσης, υποστηρίζοντας ότι η περεστρόικα δεν συνιστούσε μια απότομη ρήξη, αλλά μάλλον μια αντιφατική διαδικασία μετασχηματισμού, η πορεία της οποίας καθοριζόταν από τους εκάστοτε πολιτικούς συσχετισμούς. Μολονότι ο χαρακτήρας του κειμένου παρέμενε κατά βάση πληροφοριακός, σε ορισμένα σημεία διαφαινόταν η υιοθέτηση μιας κριτικά μεταρρυθμιστικής οπτικής, με φιλελεύθερο προσανατολισμό.

Ένα άλλο κείμενο εστίαζε το ενδιαφέρον του στη σοβιετική γεωργία (Shanin 1988, 32–38), με αναφορά σε συνέδριο που είχε γίνει τον Μάρτιο του 1987 στην ΕΣΣΔ και αφορούσε τη μεταρρύθμιση του αγροτικού τομέα. Εδώ ασκούσαν κριτική στην «εκτατική επέκταση» της παραγωγής, τόσο για τη χαμηλή αποδοτικότητα όσο και για τις οικολογικές επιπτώσεις, ενώ επισημαίνονταν η διασπάθιση πόρων, η υπερσυγκέντρωση και η κρατική παρεμβατικότητα ως δομικά προβλήματα. Αντίθετα, προβάλλονταν εναλλακτικές μορφές οργάνωσης που συνδύαζαν την αυτονομία αγροτικών κοινοτήτων και συνεταιριστικές διαδικασίες, με έμφαση στην αυτοδιοίκηση, τα κίνητρα και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στην ύπαιθρο. Η αγροτική ανάπτυξη προσεγγιζόταν ως ευρύτερη κοινωνική και πολιτισμική διαδικασία.

Συνολικά, το κείμενο απέρριπτε τόσο την κεντρική γραφειοκρατική διαχείριση όσο και την προοπτική της ιδιωτικοποίησης, προτάσσοντας ένα μοντέλο αποκέντρωσης και

αυτονομίας, το οποίο συμπυκνωνόταν στην έννοια της «κοινοτικής εξουσίας». Μέσα από αυτή την οπτική, η περεστρόικα αντιμετωπιζόταν ως ένα ανοιχτό πεδίο πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων.

Επιστρέφοντας στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις, ο *Πολίτης* φιλοξενούσε ένα κείμενο της Τατιάνας Ζασλάβσκαγια (1988, 47–55), συμβούλου του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ εκείνη την εποχή, μέσω του οποίου αποτυπωνόταν ξεκάθαρα η επίσημη κατεύθυνση της περεστρόικα. Στο κείμενο αυτό, ο «ανθρώπινος παράγοντας» αναδεικνύεται ως κεντρικός άξονας στην παραγωγή, και η έμφαση δίνεται στην αποδοτική αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού και σε πρακτικές που παρέπεμπαν στη σύγχρονη διαχείριση ανθρώπινων πόρων. Παράλληλα, προτείνονται δομικές μεταρρυθμίσεις, όπως η διαφοροποίηση των εργαζομένων, η ευελιξία στην αγορά εργασίας και η ενίσχυση του ιδιωτικού τομέα, καθώς και σκληρά μέτρα που παρέπεμπαν σε μια λογική (νεο)φιλελεύθερης αναδιάρθρωσης, όπως απολύσεις, αυξήσεις τιμών και πιθανές περικοπές παροχών.

Συνολικά, το κείμενο αρθρώνει μια τεχνοκρατική-εκσυγχρονιστική λογική, που λειτουργεί προπαρασκευαστικά για τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς και τη συνακόλουθη συρρίκνωση των κοινωνικών παροχών. Η στρατηγική αυτή νομιμοποιείτο μέσω ενός ηθικιστικού λόγου, ο οποίος ακολουθούσε το νήμα του κυρίαρχου ως τότε λόγου στην ΕΣΣΔ, επικαλούμενος την έννοια της «κοινωνικής δικαιοσύνης», για να αναδείξει το «αναγκαίο» των μεταρρυθμίσεων.

Στο ίδιο τεύχος περιλαμβανόταν επίσης κείμενο σοβιετικού αρθρογράφου (Καρταβέλι 1988, 44–46), το οποίο αναφερόταν στην ανάδυση εθνικισμών κατά την πρώτη τριετία της περιόδου Γκορμπατσόφ, η οποία αποτέλεσε μια φάση στην ιστορία της ΕΣΣΔ όπου ενεργοποιήθηκαν φυγόκεντρες δυνάμεις πολλαπλών μορφών. Η «εθνική αφύπνιση» δεν αφορούσε μόνο τις μειονότητες της περιφέρειας, αλλά και το ίδιο το ρωσικό έθνος. Παρά την κυρίαρχη θέση του στο σοβιετικό κράτος, το ρωσικό στοιχείο εμφανιζόταν να στερείται σαφούς εθνικής συγκρότησης, γεγονός που παρήγαγε ένα αίσθημα αμφιθυμίας: από τη μία διατηρούσε τον ρόλο του «κέντρου», από την άλλη ανέπτυξε την αντίληψη ότι επιβαρυνόταν δυσανάλογα από τη συντήρηση της Ένωσης. Σε αυτή την συγκυρία, αναδυόταν ένας νέος ρωσικός εθνικισμός, ο οποίος δεν ταυτιζόταν πλήρως με την κρατική ιδεολογία και λειτουργούσε ως παράγοντας περαιτέρω αποσταθεροποίησης. Παράλληλα, τονιζόταν ότι η τάση αποκέντρωσης και η εισαγωγή αγοραίων στοιχείων ενδεχόταν να ενισχύσουν τις περιφερειακές ανισότητες, καθώς οι διαφορετικές δημοκρατίες διέθεταν άνισους πόρους και επίπεδα ανάπτυξης.

Φυγόκεντρες τάσεις αναδεικνύει και το κείμενο του Nicolas Werth (1988, 39–41) για τη διανόηση στην ΕΣΣΔ, στο οποίο γίνεται λόγος για ένα κατακερματισμένο τοπίο. Σε αυτό το τοπίο συνυπήρχαν μαρξιστικές-μεταρρυθμιστικές και αντισταλινικές προσεγγίσεις, «εθνικομπολσεβικικές» τάσεις που συνδύαζαν σοβιετική παράδοση και ρωσικό εθνικισμό, καθώς και εθνικιστικά, σλαβόφιλα, οικολογικά και φιλελεύθερα ρεύματα. Η πολλαπλότητα αυτή αποτύπωνε τη ρευστότητα της περιόδου, ως απόρροια της διάλυσης της ιδεολογικής συνοχής που υφίστατο προηγουμένως.

Στο πλαίσιο της παραπάνω δέσμης μεταφρασμένων κειμένων από γαλλικές πηγές, αλλά σε προηγούμενο τεύχος (Κάρολ 1988, 33–42), είχε δημοσιευτεί και το κείμενο ενός Βρετανού διανοούμενου, ο οποίος παραλλήλιζε την περεστρόικα με το αμερικανικό New Deal. Ο συγγραφέας την προσέγγιζε ως ένα αναγκαίο ταρακούνημα των δομών της ΕΣΣΔ και έκανε λόγο για έναν «τρίτο δρόμο», ανάμεσα στον «απόλυτο σχεδιασμό» και την «οικονομία της αγοράς».

2.4 Ο κριτικός σχολιασμός του Άγγελου Ελεφάντη: συμπύκνωση των θέσεων του περιοδικού για τις αλλαγές

Το αφιέρωμα για την περεστρόικα έκλεινε με παρέμβαση του Άγγελου Ελεφάντη με τον τίτλο «Η Περεστρόικα και εμείς» (Ελεφάντης 1988β, 58). Εκεί, αφού ο αναγνώστης είχε πλέον πληροφορηθεί από τα προηγούμενα άρθρα για τον χαρακτήρα και τις βασικές κατευθύνσεις των σοβιετικών μεταρρυθμίσεων, ο Ελεφάντης διατύπωνε κάποιες βασικές θέσεις για το συγκεκριμένο φαινόμενο και αναρωτιόταν ποια θα έπρεπε να είναι η στάση της ευρωπαϊκής Αριστεράς μπροστά σε αυτό.

Αρχικά, ο Ελεφάντης επέκρινε όσους αποθέωναν άκριτα την περεστρόικα. Αφενός, στρεφόταν ενάντια σε όσους την επικροτούσαν αποκλειστικά επειδή προερχόταν από το «σοβιετικό κέντρο», μεμφόμενος τα σοβιετόφιλα ρεύματα της Αριστεράς. Αφετέρου, ασκούσε κριτική σε όσους την υποστήριζαν επειδή απλώς διόρθωνε τα «κακώς κείμενα» μέσω των μέτρων πολιτικού ανοίγματος, επικρίνοντας αυτήν τη φορά διάφορα ευρωκομμουνιστικά ρεύματα. Ο αρθρογράφος πρότεινε να εξεταστεί η περεστρόικα ολιστικά, εντός της ιστορικής διαδικασίας μέσα στην οποία γεννήθηκε και με την προϋπόθεση της μελέτης των επιμέρους τάσεων που περιελάμβανε, αφήνοντας εκτός της ανάλυσης τους όποιους «ιδεολογισμούς» που επιχειρούσαν να προσαρμόσουν την πραγματικότητα στο δικό τους ερμηνευτικό πλαίσιο.

Ο Ελεφάντης ερμήνευε την περεστρόικα πρωτίστως ως μια προσπάθεια του σοβιετικού συστήματος να «ξαναβάλει σε κίνηση την παραγωγική μηχανή της ΕΣΣΔ». Σε αυτή τη λογική, θεωρούσε ότι τα οικονομικά μέτρα που εισήγαγαν στοιχεία της αγοράς και ενίσχυαν την εμπορευματοχρηματική λογική περισσότερο όζυναν τις «εκμεταλλευτικές σχέσεις» που υφίσταντο στην ΕΣΣΔ, παρά οδηγούσαν προς μια σοσιαλιστική κατεύθυνση, και κατά συνέπεια αποτιμούνταν αρνητικά.

Ταυτόχρονα, επισήμαινε ότι οι νέες ανακατατάξεις αναδείκνυαν το ανερχόμενο στρώμα των «μάνατζερ» εις βάρος του παλαιού στρώματος των «γραφειοκρατών - διευθυντικών τάξεων». Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύονται και οι χαρακτηρισμοί «ανανεωτές» και «συντηρητικοί», οι οποίοι κυριαρχούσαν τότε στο δημόσιο πολιτικό λόγο.

Έτσι, η περεστρόικα χαρακτηριζόταν ως «συνέχεια μέσα στην ασυνέχεια». Παρά τις αλλαγές που εισήγε, δεν ήρε τις βασικές δομές εξουσίας του σοβιετικού συστήματος, αλλά επιχειρούσε την αναδιάρθρωσή τους με πιο λειτουργικούς όρους. Για τον Ελεφάντη, επρόκειτο κυρίως για έναν «κρατικό», και όχι κοινωνικό, λόγο, δηλαδή για μια μεταρρύθμιση που εκκινούσε από την κορυφή με στόχο τη σταθεροποίηση και την ανανέωση του ίδιου του συστήματος.

Ωστόσο, οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις και τα «ανοίγματα εκδημοκρατισμού» που ήταν αναγκασμένο να κάνει το σοβιετικό σύστημα δεν απαξιώνονταν, αλλά αποτιμούνταν θετικά. Αντιμετωπίζονταν ως αναγκαίες κινήσεις και αυτονόητα δημοκρατικά δικαιώματα. Επιπλέον, σύμφωνα με τον ίδιο, λειτουργούσαν ως αφετηρία νέων δυνατοτήτων, καθώς θα έφερναν στο φως τις αντιθέσεις της ταξικής πάλης στην ΕΣΣΔ, διαμορφώνοντας καλύτερες συνθήκες για να αναπτυχθούν νέοι κοινωνικοί αγώνες και να προωθηθούν τα αιτήματα των καταπιεζόμενων.

Ως πολιτικό συμπέρασμα, ο Ελεφάντης δεν έκρινε ούτε θετικά ούτε αρνητικά την περεστρόικα, καθώς, όπως έγραφε ο ίδιος: «δεν θέλει να ξαναβουλιάζει στη νοχελική δράση των προστατευτικών μύθων». Έτσι, από την οπτική της «σύγκρουσης των τάξεων», προέκρινε μια νέα σχέση της ευρωπαϊκής Αριστεράς με τις σοσιαλιστικές χώρες μέσα από τη διαμόρφωση ενός ενιαίου χώρου κοινωνικών αγώνων.

Αντίστοιχη λογική είχε εκφράσει ο ίδιος και σε προηγούμενα τεύχη του *Πολίτη*, όπου σχολίαζε με διάφορες αφορμές την περεστρόικα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κριτική που είχε ασκήσει σε βιβλίο στελέχους του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος (Ελεφάντης 1987γ, 78–80), το οποίο παρουσίαζε με ιδιαίτερα θετικό τρόπο τις σοβιετικές μεταρρυθμίσεις. Στο βιβλίο αυτό, η οικονομική ανάπτυξη συνδεόταν με την

εισαγωγή «του πνεύματος της επιχείρησης» και των «κινήτρων», ενώ παράλληλα προβαλλόταν η διεύρυνση των δημοκρατικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών, η «διαφάνεια στην πολιτική ζωή» και η πολιτισμική ανάπτυξη της σοβιετικής κοινωνίας.

Ο Ελεφάντης προσέγγιζε με σκεπτικισμό αυτή την εξιδανικευτική παρουσίαση, επισημαίνοντας ότι το βιβλίο αδυνατούσε να προχωρήσει σε μια ουσιαστική ταξική και πολιτική ανάλυση των μεταρρυθμίσεων, καθώς δεν έθετε κρίσιμα ερωτήματα σχετικά ούτε με τους λόγους που οδηγούσαν στις αλλαγές αυτές, ούτε για το κατά πόσο η διαδικασία της περεστρόικα διέθετε πράγματι σοσιαλιστική δυναμική. Με αυτόν τον τρόπο, μετατόπιζε το κέντρο βάρους στο ζήτημα της ενεργού συμμετοχής των εργαζομένων στις εξελίξεις, διερωτώμενος εάν η νέα φάση της ταξικής πάλης στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ λειτουργούσε προς όφελος των εργαζομένων ή εάν εξυπηρετούσε πρωτίστως τις ανάγκες της κρατικής ανάπτυξης. Παράλληλα, αποσύνδεσε έννοιες όπως η «αποδοτικότητα» και η «παραγωγικότητα» από το ίδιο το περιεχόμενο του σοσιαλισμού, θέτοντας έτσι το δίλημμα ανάμεσα σε μια διαδικασία κρατικής οικονομικής ανάπτυξης χωρίς την ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων και σε έναν εκδημοκρατισμό που θα επέτρεπε την πολιτική και πολιτισμική τους έκφραση, καθώς και την οικειοποίηση ευρύτερων πτυχών της κοινωνικής ζωής.

Όσον αφορά τις διάφορες τάσεις που υπήρχαν εκείνη την εποχή στο ΚΚΣΕ και το πώς αυτές διυλίζονται στον ελληνικό Τύπο, ο Άγγελος Ελεφάντης (1988α, 10-12) εφιστούσε την προσοχή λέγοντας ότι δεν μπορούν να πραγματοποιούνται αβίαστα αναλογίες μεταξύ του σοβιετικού και του δυτικού συστήματος. Επισημαινε όμως ότι, παρά το ρίσκο που ενείχε μια τέτοια διαδικασία, η περεστρόικα, ειδικά στον χώρο της Αριστεράς στον οποίο απευθυνόταν ο *Πολίτης*, είχε βαρύνουσα σημασία («μας υποχρεώνει να τοποθετηθούμε»), καθώς, ανεξάρτητα από τις κριτικές, ελάμβανε χώρα στον τόπο όπου έγινε «η πρώτη αντικαπιταλιστική επανάσταση». Ταυτόχρονα, επέκρινε τις εκατέρωθεν δογματικές φωνές που, με όρους «ιδεολογισμού», αποθέωναν την περεστρόικα, ενώ ο ίδιος υπερασπιζόταν τον πολυκομματικό πολιτικό πλουραλισμό, έναντι μιας τότε σοβιετικής μεταρρύθμισης όπου το «Ανώτατο Σοβιέτ των αντιπροσώπων του λαού» θα εξέλεγε τον πρόεδρο, κι ας ήταν μόνο ένας ο προτεινόμενος υποψήφιος.

Ως εκ τούτου, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι διατύπωνε μια κριτική και συνάμα ψύχραιμη ματιά στα γεγονότα της τότε ΕΣΣΔ, χωρίς εκ των προτέρων αποθεωτικές ή ακραία απορριπτικές λογικές. Παράλληλα, αναγνωριζόταν ότι, λόγω της ιστορικής εμβέλειας της ΕΣΣΔ στο ευρύτερο αριστερό κίνημα, οι εσωτερικές της εξελίξεις

(ανεξαρτήτως της κριτικής που τους ασκούσαν) διαμόρφωναν νέους όρους, παρήγαν υποδείγματα και αναδιέτασσαν τα μέχρι τότε πολιτικά δεδομένα.

2.5 Το ντόμινο καταρρεύσεων (1989-1991)

Στο τεύχος 107, ο Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος (1990β, 40–41) εξετάζει τα τεκταινόμενα στο τελευταίο, όπως αποδείχθηκε, συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1990. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, σημαντικό τμήμα της σοβιετικής κοινωνίας αναζητούσε πλέον πολιτικές διεξόδους σε προσωπικότητες που αποστασιοποιούνταν από το κομματικό σύστημα, αναδεικνύοντας τη δυσπιστία που υπήρχε εκείνη την εποχή στο ΚΚΣΕ και αποτυπώνοντας ταυτόχρονα την ευρύτερη πολιτική ρευστότητα της περιόδου.

Ως προς τους συσχετισμούς στο εσωτερικό του κόμματος, διακρίνονταν τρεις βασικές τάσεις: οι αποκαλούμενοι «συντηρητικοί», οι «δημοκρατικοί μεταρρυθμιστές» και η ομάδα που στήριζε τον Γκορμπατσόφ, η οποία και τελικά επικράτησε στο συνέδριο. Ωστόσο, το κύριο χαρακτηριστικό που αναδεικνυόταν ήταν ότι η αντιπαράθεση στο συνέδριο δεν είχε πρωτίστως ιδεολογικοπολιτικό χαρακτήρα, αλλά λειτουργούσε περισσότερο ως σύγκρουση διαφορετικών κοινωνικών και κρατικών συμφερόντων, που επιδίωκαν να διασφαλίσουν τη θέση τους στη νέα κατάσταση που διαμορφωνόταν, η οποία περιγραφόταν σε γενικές γραμμές ως μετάβαση προς την «οικονομία της αγοράς».

Σε αυτές τις συνθήκες, και σε συνάρτηση με τις πολιτικές ανατροπές που είχαν ήδη σημειωθεί στις χώρες του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας, ο αρθρογράφος σκιαγραφούσε μια εικόνα στην οποία το ΚΚΣΕ θεωρούσε ως βασικό πολιτικό επίδικο τον ρόλο που θα έχει το ίδιο στη διαδικασία μετάβασης. Η προσπάθεια αυτή, ωστόσο, φαινόταν να στηρίζεται σε εύθραυστες ισορροπίες, καθώς παρέμενε ασαφές ποια ακριβώς θα είναι τα χαρακτηριστικά του νέου οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Ενδεικτικά, ετίθετο το ερώτημα σε ποιο βαθμό και με ποια ταχύτητα η μετάβαση αυτή θα οδηγούσε σε διεύρυνση της ατομικής ιδιοκτησίας και αν οι φυγόκεντρες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις θα επικρατούσαν τελικά. Με λίγα λόγια, αν το ΚΚΣΕ θα έκανε το ίδιο τη μετάβαση, όπως έγινε, για παράδειγμα, με το αντίστοιχο κόμμα στην Κίνα, ή αν θα διαλυόταν η Σοβιετική Ένωση, όπως και τελικά συνέβη.

Το άρθρο ερμηνεύει το συνέδριο όχι ως σύγκρουση ιδεολογικών ρευμάτων, αλλά ως έκφραση μιας ευρύτερης κρίσης του σοβιετικού κομματικού συστήματος και των κοινωνικών δυνάμεων που επιχειρούσαν να προσαρμοστούν στη νέα οικονομική και

πολιτική πραγματικότητα. Δεν θεωρεί δηλαδή ότι επρόκειτο για ιδεολογική αντιπαράθεση με την κλασική έννοια, αλλά για σύγκρουση συμφερόντων, αναδιαρθρώσεις της ιεραρχίας εντός των ελίτ και μια συνθήκη όπου η κοινωνία εμφανιζόταν απομακρυσμένη από το πολιτικό γίγνεσθαι. Παράλληλα, επισημαίνονταν οι αυξανόμενες τάσεις για ανάδυση της «ατομικής ιδιοκτησίας», του «κέρδους» και όλων όσων συνεπάγεται μια ολοκληρωμένη διαδικασία μετάβασης στον καπιταλισμό, γεγονός που αποτελούσε μια έμμεση, αλλά σαφή, κριτική προς αυτή την κατεύθυνση.

Στην ίδια λογική, μεταφρασμένο άρθρο του Ζαν-Μαρί Σωβιέ τον Οκτώβριο του 1989 (Σωβιέ 1989, 45–47) αναφέρεται στις «νεοφιλελεύθερες γοητείες στην ΕΣΣΔ», ενόψει της επικείμενης μετάβασης στην οικονομία της αγοράς και της απελευθέρωσης των αγοραίων δυνάμεων που πυροδότησε η ίδια η περεστρόικα. Οι νεοφιλελεύθερες φωνές εντός του κομμουνιστικού κόμματος, που τότε ονομάζονταν «ριζοσπάστες», και τις οποίες «χρησιμοποιούσε» ο υποτιθέμενος «κεντριστής» Γκορμπατσόφ για να αντικρούσει τους λεγόμενους «συντηρητικούς», διεκδικούσαν όχι μόνο «πλουραλισμό» στις μορφές ιδιοκτησίας –με την προσθήκη συνεταιριστικών και ιδιωτικών μορφών στους τομείς της γεωργίας και της οικονομίας– αλλά και πλήρη «αποεθνικοποίηση» της ιδιοκτησίας, κάτι που αντέβαινε στο ιδρυτικό επαναστατικό διάταγμα του 1917. Με τον τρόπο αυτό μεταφερόταν ένα ευρύτερο κλίμα, στο οποίο μια μερίδα οικονομολόγων, διανοουμένων και πολιτικών στελεχών αμφισβητούσε ακόμη και τις θεμελιώδεις διαφορές του σοβιετικού συστήματος σε σχέση με τα αντίστοιχα δυτικά, επιταχύνοντας έτσι τις εξελίξεις προς την κατεύθυνση της μετάβασης.

Δύο μήνες πριν από το οριστικό τέλος της ΕΣΣΔ, ο Γιώργος Καρράς (1991, 5–6), μέσα από την οπτική της ανανεωτικής Αριστεράς, επιχειρούσε μια αποτίμηση της μακρόχρονης αντιπαράθεσης του συγκεκριμένου ρεύματος με την πολιτική και την ιδεολογία του σοβιετικού μοντέλου. Στο κείμενο διατυπωνόταν μια οδυνηρή παραδοχή: η κατάρρευση της ΕΣΣΔ δεν συμπαρέσυρε μόνο ένα συγκεκριμένο κρατικό μόρφωμα, αλλά έπληξε συνολικά το κύρος των σοσιαλιστικών, κομμουνιστικών και ευρύτερων αριστερών ιδεών. Αυτό αποδιδόταν σε μεγάλο βαθμό στη βαθιά εδραιωμένη ταύτιση της ΕΣΣΔ με τον κομμουνισμό, ταύτιση που δεν προωθήθηκε μόνο από τον φιλελευθερισμό και τη σοσιαλδημοκρατία, αλλά και από τη λεγόμενη «φιλοσοβιετική» Αριστερά.

Καθοριστικό στοιχείο αυτής της ταύτισης υπήρξε το γεγονός ότι ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» διέθετε υλική υπόσταση: αποτελούσε ένα πραγματικό, χειροπιαστό κοινωνικοπολιτικό σύστημα. Σε αντίθεση με αυτόν, ο σοσιαλισμός της κομμουνιστικής ανανέωσης (τον οποίο υπερασπιζόταν και ο *Πολίτης*) παρέμενε σε μεγάλο βαθμό

θεωρητικός, ανοιχτός και μη θεσμοποιημένος. Αυτή η ασυμμετρία συνέβαλλε στη δημιουργία διαστρεβλωτικών ιστορικών συνεχειών, που παρουσίαζαν μια γραμμική εξέλιξη «από τον Μαρξ έως τον Αντρόποφ», αποκρύπτοντας τις ρήξεις, τις ασυνέχειες και τις εσωτερικές αντιφάσεις.

Ταυτόχρονα, όμως, η ίδια αυτή «υλικότητα» του υπαρκτού σοσιαλισμού λειτουργούσε αντιφατικά. Από τη μία πλευρά, περιόριζε τον χώρο της ανανεωτικής Αριστεράς, επιβάλλοντάς της ένα ασφυκτικό πλαίσιο ιδεολογικών ταυτίσεων μέσα στο οποίο ήταν υποχρεωμένη να κινείται. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, ακριβώς επειδή υφίστατο ως ιστορική πραγματικότητα, διατηρούσε ανοιχτό το ερώτημα του σοσιαλισμού στην κοινωνία, παρέχοντας έτσι και στο ρεύμα της κομμουνιστικής ανανέωσης τη δυνατότητα να αρθρώνει κριτική και να παρεμβαίνει στη σχετική συζήτηση.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ανανεωτική Αριστερά εμφανιζόταν ως ένα ρεύμα που δεν είχε τη δυνατότητα να ορίσει αυτόνομα τους όρους της αντιπαράθεσής του. Αντίθετα, βρισκόταν εγκλωβισμένο ανάμεσα σε τρεις κυρίαρχες αναγνώσεις του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (τη φιλελεύθερη, τη σοσιαλδημοκρατική και τη φιλοσοβιετική), οι οποίες, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, συνέκλιναν στην ίδια βασική παραδοχή: την ταύτιση της ΕΣΣΔ με τον κομμουνισμό. Έτσι, η κριτική προς την ΕΣΣΔ δεν μπορούσε εύκολα να αποσυνδεθεί από μια συνολική αμφισβήτηση του ίδιου του σοσιαλιστικού προτάγματος.

Κατά τον συγγραφέα του εν λόγω άρθρου, οι ανατροπές της περιόδου δεν έφερναν στην επιφάνεια έναν «αυθεντικό» σοσιαλισμό, αλλά αντίθετα δημιουργούσαν ένα βαθύ κενό νοήματος, μέσα στο οποίο αποδιαρθρώνονταν τόσο τα πολιτικά σχήματα όσο και οι ίδιες οι έννοιες που τα συγκροτούσαν μέχρι τότε. Με αυτή την έννοια, η κατάρρευση της ΕΣΣΔ δεν συνιστούσε απλώς το τέλος ενός ιστορικού μοντέλου, αλλά σηματοδοτούσε μια ευρύτερη ήττα που άγγιζε συνολικά το φαντασιακό και τη θεωρητική αυτοπεποίθηση της Αριστεράς. Το περιοδικό επιχειρούσε να αναστοχαστεί όχι μόνο πάνω στη σοβιετική εμπειρία, αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο που είχε συγκροτηθεί γύρω από αυτήν. Επρόκειτο για ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο, με διαφορετικούς τρόπους, εντασσόταν και η ανανεωτική Αριστερά.

Σε κείμενο που κυκλοφόρησε έναν μήνα μετά και την τυπική διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, μετά δηλαδή και την υποστολή της σοβιετικής σημαίας στο Κρεμλίνο, ο Ελεφάντης (1992, 18–23) ανεδείκνυε τη διάλυση σε όλα τα επίπεδα που υφίστατο εκείνη την εποχή στην πρώην ΕΣΣΔ και επεσήμαινε το ανοιχτό πεδίο αρνητικών ενδεχομένων που έβλεπε μπροστά του, όπως εμφύλιοι πόλεμοι, ανοιχτές δικτατορίες, κ.λπ. Παραδεχόταν πως, εν τέλει, η περεστρόικα, παρά τις επαγγελίες περί σοσιαλιστικής

ανανέωσης, «έφερε το χάος», σημειώνοντας ότι το ερώτημα του κατά πόσο αυτή η διάλυση ενυπήρχε εξ αρχής στη λογική της έχει πλέον για τον ίδιο καθαρά ιστορική σημασία.

Με το κείμενο αυτό επικυρώνεται στον *Πολίτη* η συνολική ιστορικότητα του κύκλου της ΕΣΣΔ και των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Μέσα από γλαφυρά παραδείγματα, αναδεικνύονται πλευρές της μετάβασης από το σοβιετικό σύστημα (το οποίο χαρακτηρίζεται ως μη σοσιαλιστικό, αλλά ούτε και καπιταλιστικό με την έννοια του ιδιωτικού καπιταλισμού) προς την οικονομία της αγοράς. Με έντονη παραστατικότητα, ο αρθρογράφος αναφέρεται σε ιδιωτικοποιήσεις, «θεσμικές μεταρρυθμίσεις», την επιστροφή της Εκκλησίας στο προσκήνιο και τις επισκέψεις πρώην κομμουνιστών ηγετών στις «κυριακάτικες λειτουργίες με τεράστιες λαμπάδες», στην εξαφάνιση του μισθού των εργαζομένων μέσα σε πληθωρισμό της τάξης του 500%, σε γεωπολιτικές μοιρασιές, σε ξένες επενδύσεις με αποικιοκρατικούς όρους, σε «εθνικιστικό παροξυσμό» και άλλα αντίστοιχα φαινόμενα που εκδηλώνονταν τότε.

Το κύριο ζήτημα που αναδεικνύει είναι ότι, λόγω της απουσίας προηγούμενης κεφαλαιοκρατικής λειτουργίας, οι νέοι «αστοί» θα είναι όσοι διαθέτουν πολιτική ισχύ, προνομιακές θέσεις στο κράτος, καθώς και «εξωοικονομικές» και «μαυραγορίτικες» δραστηριότητες, από όπου θα προέλθει και η «πρωταρχική συσσώρευση» του μετασοβιετικού καθεστώτος, μέσα δηλαδή από διαδικασίες καταλήστευσης. Όλες αυτές οι κοινωνικές ομάδες, μέσα σε ένα χαοτικό τοπίο, θα προσπαθήσουν να ιδιοποιηθούν την περιουσία και τους μηχανισμούς που προηγουμένως ανήκαν στο δημόσιο. Όσο για την εργαζόμενη τάξη, είχε ήδη δυσφορήσει υπό το παλιό καθεστώς, και βρισκόταν πλέον σε κατάσταση όπου οι φτωχοί γίνονταν φτωχότεροι και οι πλούσιοι πλουσιότεροι, ενώ η κοινωνική εξαθλίωση εντεινόταν.

Ο Ελεφάντης περιγράφει μια σχεδόν μετα-αποκαλυπτική εικόνα για την πρώτη ΕΣΣΔ, όχι με όρους υποστήριξης του παλιού μοντέλου, αλλά ως ένα τοπίο όπου οι στρεβλώσεις του προηγούμενου συστήματος γεννούσαν μια νέα, άμορφη συνθήκη αρπακτικού καπιταλισμού. Μέσα σε αυτή τη μετάβαση, η βία αναδεικνυόταν ως βασικός μηχανισμός «τακτοποίησης», με στόχο την καπιταλιστικοποίηση της κοινωνίας και τη διατήρηση των «από κάτω» σε συνθήκες φτώχειας. Το χάος αυτό, λοιπόν, δεν αποτελούσε απλή τομή, αλλά συνθήκη ταυτόχρονης ρήξης και συνέχειας με το παρελθόν, συγκροτώντας μια συνολική αναδιάρθρωση που εδραζόταν στη βία και την ανισότητα και οδηγούσε στην αναπαραγωγή, αλλά και στη δημιουργία, νέων μορφών κοινωνικής ιεραρχίας.

Κεφάλαιο 3ο: Θεωρητικές και ιστορικές αντανakλάσεις του περιοδικού γύρω από τη σοβιετική εμπειρία

3.1 Ο παραγωγισμός ως στοιχείο της ΕΣΣΔ

Το ατύχημα του Τσέρνομπιλ αποτέλεσε για τον *Πολίτη* αφορμή όχι μόνο για τον σχολιασμό του ίδιου του γεγονότος αλλά και για τη διατύπωση ευρύτερων διαπιστώσεων γύρω από τη φύση και τον ρόλο της πυρηνικής ενέργειας. Το περιοδικό υποστηρίζει ότι η πυρηνική ενέργεια δεν είναι εκ φύσεως «ειρηνική», αλλά ιστορικά συνδεδεμένη με στρατιωτικές εφαρμογές –από τις ατομικές βόμβες μέχρι τα πυρηνικά υποβρύχια– και μόνο δευτερευόντως με την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Ειδικότερα, ως προς τη χρήση της στην ΕΣΣΔ, συνδέει την εκτεταμένη ανάπτυξη της πυρηνικής ενέργειας με τις ανάγκες της σοβιετικής οικονομίας για εξαγωγή πετρελαιοειδών προς τη Δύση, προκειμένου έτσι να εξασφαλίζεται συνάλλαγμα και πρόσβαση σε δυτική τεχνολογία. Παράλληλα, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην «αστυνόμηση» και στη στρατιωτικοποιημένη δομή που συνεπάγεται η ανάπτυξη των πυρηνικών εγκαταστάσεων, τόσο στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας όσο και ευρύτερα στην οργάνωση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Έτσι, δεν ασκείται κριτική μόνο στην πυρηνική ενέργεια καθαυτή, αλλά κυρίως στη λογική που την παράγει. Πρόκειται για μια αναπτυξιακή λογική άνευ όρων, η οποία απομυζεί τους φυσικούς πόρους, δίνει έμφαση στην πολεμική βιομηχανία και στην ανάπτυξη έργων μεγάλης κλίμακας και, συνολικότερα, προτάσσει τη συνεχή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων απέναντι στις ανθρώπινες ανάγκες. Ο συγκεκριμένος τρόπος ανάπτυξης χαρακτηρίζεται ως «μη λογικός», «μη ηθικός», «μη προοδευτικός» και, τελικά, «μη αναγκαίος» (Δημάκος & Τσίτσοβιτς 1986, 19–22).

Ως εκ τούτου, το άρθρο δεν περιορίζεται στο να ζητήσει επιμέρους τεχνικές βελτιώσεις, αλλά θέτει ζήτημα συνολικής αμφισβήτησης της πυρηνικής ενέργειας, απορρίπτοντας ταυτόχρονα την επίσημη σοβιετική τεχνοκρατική ρητορική περί «ουδέτερης» ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Στην ίδια κατεύθυνση, ασκείται κριτική και στην ερμηνεία του ατυχήματος ως «ανθρώπινου λάθους», καθώς αυτή αποκρύπτει τις βαθύτερες δομικές αιτίες που συνδέονται με τον ίδιο τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και της εξουσίας («Τρεις μήνες μετά το Τσερνόμπιλ» 1986, 4).

Θυμίζουμε επίσης τις κριτικές στις έννοιες της «αποδοτικότητας» που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι οποίες όχι μόνο θεωρούνται άνευ περιεχομένου όταν παρουσιάζονται ως ουδέτερες τεχνικές κατηγορίες, αλλά αντιμετωπίζονται και ως παράγοντες που λειτουργούν εις βάρος των εργαζομένων όταν δεν συνοδεύονται από την αυτενέργεια, την κινητοποίηση και την υλική βελτίωση της ζωής τους. Σε αυτή τη λογική, η εσωτερική κατεύθυνση των αλλαγών όσον αφορά τη διαδικασία της παραγωγής στο σοβιετικό κράτος δεν παρουσιάζεται ως προσανατολισμένη στις ανάγκες και τη χειραφέτηση των εργαζομένων, αλλά περισσότερο ως μια αναδιάταξη που υπηρετεί πρωτίστως τις ανάγκες της κρατικής ανάπτυξης, της διοικητικής αποτελεσματικότητας και της συνολικής ανασυγκρότησης του σοβιετικού συστήματος.

Οι παραπάνω θέσεις συνδέονται με τη γενικότερη κριτική του περιοδικού προς τα παραγωγιστικά μοντέλα ανάπτυξης, είτε αυτά εμφανίζονται σε καπιταλιστικά είτε σε «σοσιαλιστικά» πλαίσια. Ο «παραγωγισμός» δεν νοείται εδώ απλώς ως έμφαση στην παραγωγή, αλλά ως η άνευ όρων και με οποιοδήποτε κοινωνικό ή περιβαλλοντικό κόστος ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία τείνει να μετατρέπει την κοινωνία σε παράγωγο της μεγέθυνσης, και όχι το αντίστροφο.

Η πολεμική αυτή απηχεί ευρύτερες επεξεργασίες μαρξιστών στοχαστών που επηρέασαν το πολιτικό και θεωρητικό ρεύμα γύρω από τον *Πολίτη*. Ενδεικτικά, ο Λουί Αλτουσέρ υποστήριζε ότι οι παραγωγικές δυνάμεις δεν αναπτύσσονται αυθόρμητα, «ουδέτερα» ή «αντικειμενικά», ως απλές τεχνικές απαντήσεις σε υποτιθέμενα ουδέτερα προβλήματα, αλλά υπερκαθορίζονται από τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή από τις ίδιες τις ταξικές και εκμεταλλευτικές κοινωνικές σχέσεις. Με αυτή τη λογική, αποκαθλώνεται μια «οικονομίστικη» αντίληψη που εμφανίζει την άνευ όρων ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων ως υπερϊστορικό και αυτονόητο στόχο. Αντίθετα, μια τέτοια αντίληψη θεωρείται ότι απηχεί πλευρές της αστικής ιδεολογίας, στο μέτρο που προτάσσει τη διαρκώς αυξανόμενη απόσπαση υπεραξίας και τη συνεχή οικονομική συσσώρευση ως βασικούς όρους οργάνωσης της παραγωγής. Το θεωρητικό αυτό σχήμα υπογραμμίζει έτσι το πρωτείο των σχέσεων παραγωγής και της ταξικής διάρθρωσης απέναντι στις ίδιες τις παραγωγικές δυνάμεις (Αλτουσέρ 1978, 112–117).

Η επιρροή αυτή είναι έντονη και στις ίδιες τις διατυπώσεις του περιοδικού, όταν για παράδειγμα αναφέρεται πως: «Ο τρόπος αυτός “ανάπτυξης” δημιουργεί ο ίδιος τις προϋποθέσεις ύπαρξής του και προσαρμόζει τις ανθρώπινες ανάγκες στη ζωτική ανάγκη που είναι ο όλο και πιο φρενήρης, όλο και πιο ογκώδης, όλο και πιο καταστροφικός κύκλος πραγμάτωσης της υπεραξίας». Μέσα από αυτή τη συλλογιστική δεν

διαχωρίζονται αυστηρά οι καπιταλιστικές από τις «σοσιαλιστικές» παραγωγίστικες πρακτικές, αλλά ασκείται κριτική σε μια συνολικότερη αντίληψη ανάπτυξης και οργάνωσης της παραγωγής, ανεξάρτητα από τη νομική μορφή της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής (Δημάκος & Τσίτσοβιτς 1986, 19–22).

3.2 Η «σοσιαλιστική συσσώρευση» ως πηγή αντισοσιαλιστικής πρακτικής

Σύμφωνα με τον Ελεφάντη (1988β, 58-60), στο άρθρο «Η Περεστρόικα και εμείς», στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε, παρά την τυπικά δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, η «πεμπτούσια» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συσσώρευσης εφαρμοζόταν και στην ΕΣΣΔ. Πιο συγκεκριμένα, οι μορφές «μισθός - μισθωτή εργασία» και «συσσώρευση - εκμετάλλευση» διαμόρφωναν μια κατάσταση όπου οι ηγετικές μερίδες της κρατικής γραφειοκρατίας λειτουργούσαν ως «συλλογικός κεφαλαιοκράτης», ιδιοποιούμενες την υπεραξία των εργαζομένων και διαχειριζόμενες το κοινωνικό πλεόνασμα προς μια νέα κεφαλαιακή συσσώρευση. Παράλληλα, οι άμεσοι παραγωγοί/εργαζόμενοι αποκλείονταν τόσο από το σύστημα λήψης αποφάσεων και διαχείρισης της παραγωγικής διαδικασίας όσο και από τη δίκαιη απολαβή του κοινωνικού πλεονάσματος.

Βασιζόμενο σε αυτή τη λογική, το άρθρο απορρίπτει την έννοια της «σοσιαλιστικής συσσώρευσης», η οποία ιστορικά εξέφραζε μια διαδικασία ταχύτατης συγκέντρωσης πόρων με στόχο την επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η διαδικασία αυτή επιβλήθηκε βίαια, όχι μόνο ερήμην οποιασδήποτε μορφής εργατικού ελέγχου αλλά και μέσω της συστηματικής εκμετάλλευσης τόσο της εργατικής τάξης όσο και της αγροτιάς. Η λογική αυτή αποκρυσταλλώθηκε κατά την περίοδο του Στάλιν και αποτέλεσε τη βάση μιας «αυταρχικής συγκεντρωτικής» διακυβέρνησης καθώς και της όξυνσης των αντιθέσεων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, «κυβερνώντων» και «κυβερνωμένων», αλλά και πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, για τον *Πολίτη*, η σοβιετική κοινωνία αποτελούσε ταξική και εκμεταλλευτική κοινωνία, εντός της οποίας η ταξική πάλη όχι μόνο δεν είχε εξαλειφθεί αλλά συνέχιζε να υφίσταται. Ο τρόπος, βέβαια, με τον οποίο αυτή εκδηλωνόταν παρουσιαζόταν πιο έμμεσος και «υπόγειος», καθώς, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η πολιτική καταστολή παρέμενε κυρίαρχη. Το γεγονός ότι δεν υφίστατο

ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής δεν συνιστούσε, από μόνο του, συνθήκη αυτόματης ανάπτυξης ενός «σοσιαλιστικού τρόπου παραγωγής», ως πρώιμης φάσης ενός νέου «παραγωγικού πολιτισμού» που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κομμουνιστικός.

Η απόρριψη εκ μέρους του περιοδικού της «σοσιαλιστικής συσσώρευσης» παραπέμπει στις συζητήσεις που διεξάγονταν στα ηγετικά κλιμάκια της ΕΣΣΔ κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 σχετικά με τους δρόμους παραγωγικής ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας. Η μία πλευρά, αυτή του Πρεομπραζένσκι, η οποία τελικά υιοθετήθηκε, ευνοούσε τη μεταφορά πόρων από την αγροτική οικονομία προς τη βιομηχανία και την ανάπτυξη της πόλης εις βάρος του χωριού. Βασικός της στόχος ήταν η ταχεία ανάπτυξη μιας εκτεταμένης κρατικής βιομηχανικής βάσης, με ιδιαίτερη έμφαση στην παραγωγή τεχνικών μέσων και στη βαριά βιομηχανία.

Η δεύτερη οπτική ήταν εκείνη του Νικολάι Μπουχάριν. Σύμφωνα με αυτή, η ανάπτυξη της εκβιομηχάνισης θα έπρεπε να βρίσκεται σε αναλογία με την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, σε ένα πλαίσιο όπου οι αγρότες θα είχαν κίνητρα να αυξάνουν την παραγωγή τους, ακόμα και μέσω της ύπαρξης ορισμένων μηχανισμών αγοράς. Σε αυτή τη λογική, η βίαιη μεταφορά πόρων κινδύνευε να υπονομεύσει τη συμμαχία εργατών και αγροτών, που αποτελούσε τη βασική κοινωνική βάση της σοβιετικής εξουσίας (Δαφέρμος 1990, 52–53).

Εντέλει, η λογική που επικράτησε ήταν εκείνη της ταχύτατης εκβιομηχάνισης και της μεταφοράς πόρων από την αγροτική οικονομία προς τη βαριά βιομηχανία, μια επιλογή που εφαρμόστηκε από τον Στάλιν από το 1928 και έπειτα, παρότι ο ίδιος, στην εν λόγω εσωκομματική διαμάχη, είχε αρχικά ταχθεί πιο κοντά στη γραμμή του Μπουχάριν. Η επιλογή αυτή σηματοδότησε την έναρξη της σταλινικής περιόδου, την οποία το περιοδικό αντιμετωπίζει κριτικά (Goldner 1991, 6–10). Η κολεκτιβοποίηση των αγροτικών μονάδων πραγματοποιήθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα και σε πολλές περιπτώσεις με βίαια και καταναγκαστικά μέτρα, διαρρηγνύοντας σε σημαντικό βαθμό την εργατο-αγροτική συμμαχία.

Ο μαρξιστής οικονομολόγος Σαρλ Μπετελέμ, του οποίου το έργο *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ* αποτέλεσε σημείο αναφοράς για μια μαρξιστική κριτική της σοβιετικής κοινωνίας, υποστήριζε ότι η «σοσιαλιστική συσσώρευση», στην πραγματικότητα, «αντιγράφει» την αντίστοιχη καπιταλιστική διαδικασία. Κατά τον ίδιο, αυτό αποστερούσε το σοβιετικό σύστημα από τη μαζική πρωτοβουλία, τόσο στο επίπεδο της παραγωγικής μονάδας όσο και στο γενικότερο πολιτικό επίπεδο, ενώ ο «κρατικός

συγκεντρωτισμός» δημιουργούσε τους όρους για μια «καταπιεστική εξουσία του κράτους» και, εν τέλει, για την παλινόρθωση του καπιταλισμού (Μπετελέμ 1974, 72–73).

Γενικότερα, τα πολιτικά συμπεράσματα του Μπετελέμ στο τετράτομο έργο που αναφέραμε συνιστούν μια εις βάθος κριτική των σοβιετικών κοινωνιών, τις οποίες προσεγγίζει ως μορφές κρατικού καπιταλισμού. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, παρά την απουσία μεμονωμένων καπιταλιστών, η κεφαλαιοκρατική λογική όχι μόνο δεν καταργείται αλλά αναπαράγεται και ενισχύεται μέσω του ίδιου του κράτους και των μηχανισμών του. Με αυτόν τον τρόπο, το κράτος λειτουργεί ως ένα είδος «συλλογικού κεφαλαίου», διαμορφώνοντας κοινωνικές σχέσεις και αντιθέσεις ασύμβατες με έναν πραγματικό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό (Παπαφωτίου 2014, 78).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της εξέλιξης είναι, κατά τον Μπετελέμ, η όξυνση –και όχι η άμβλυνση – φαινομένων όπως ο ιεραρχικός καταμερισμός της εργασίας, οι ανισότητες μεταξύ πόλης και υπαίθρου, η διάκριση μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας καθώς και η διατήρηση εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων σε ευρεία κλίμακα. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν υφίσταται μια σοσιαλιστική οικονομική «βάση» πάνω στην οποία έχει απλώς οικοδομηθεί ένα αυταρχικό ή γραφειοκρατικά παρεκκλίνον «εποικοδόμημα», που θα μπορούσε να διορθωθεί απλώς και μόνο πολιτικά. Αντίθετα, η ίδια η κοινωνική και παραγωγική οργάνωση του σοβιετικού συστήματος αναπαράγει μορφές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Σε πολιτικό επίπεδο, ο Μπετελέμ θεωρεί ότι τα ηγετικά στελέχη του κόμματος απομακρύνονταν ολοένα και περισσότερο από τη βάση και την κοινωνία, διαμορφώνοντας μια σχετικά αυτόνομη, κυριαρχική και εξουσιαστική πολιτική σφαίρα, με αποτέλεσμα το σύνθημα της «δικτατορίας του προλεταριάτου» να μετατρέπεται τελικά σε «δικτατορία επί του προλεταριάτου» (Μπετελέμ 2017, 19–20).

Ο Άγγελος Ελεφάντης παραπέμπει άμεσα στον Γάλλο στοχαστή στο κείμενό του γύρω από την Περεστρόικα, γεγονός που αναδεικνύει τη συγγένεια των αντιλήψεών τους· ενώ θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συνολικότερη λογική του έργου του Μπετελέμ διαπερνά ευρύτερα και την οπτική του *Πολίτη* απέναντι στην ΕΣΣΔ. Η έμφαση στις αντιφάσεις του σοβιετικού συστήματος, στην αναπαραγωγή ιεραρχικών και εκμεταλλευτικών σχέσεων μέσα από το κράτος και τη γραφειοκρατία αλλά και η αντίληψη ότι η κρίση της ΕΣΣΔ δεν αποτελεί απλώς μια πολιτική «παρέκκλιση», αλλά αναδεικνύει ένα βαθύτερο δομικό πρόβλημα, εμφανίζονται ως βασικά στοιχεία που διατρέχουν συνολικά την κριτική του περιοδικού προς τις σοβιετικές κοινωνίες.

3.3 Η δημοκρατία ως βασικός άξονας της αναζήτησης

Επισημάνουμε και παραπάνω ότι ο *Πολίτης*, απέναντι στη φιλελευθεροποίηση, προκρίνει τον εκδημοκρατισμό ως διαδικασία που δίνει λόγο στην κοινωνία, η οποία συνδιαμορφώνει και μετέχει στις αποφάσεις, ενώ πρωτίστως εκφράζεται ελεύθερα. Η διαδικασία αυτή εκτείνεται από τους τόπους άσκησης της κεντρικής πολιτικής μέχρι το εργοστάσιο, διευρύνοντας τη δημοκρατία σε όλα τα πεδία του κοινωνικού γίνεσθαι.

Η κριτική του περιοδικού είναι ιδιαίτερα αιχμηρή απέναντι στον μονοκομματισμό, ο οποίος παρουσιάζεται ως μηχανισμός περιορισμού της πολιτικής και κοινωνικής αυτονομίας, καθώς δεν διασφαλίζει την ύπαρξη μιας αντιπολίτευσης που θα μπορεί ενδεχομένως να μετατραπεί σε κυβέρνηση. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: «Οι σοβιετικοί πολίτες στερούνται στοιχειωδών πολιτικών ελευθεριών όπως το να οργανώνονται, να συνέρχονται, να διαδηλώνουν, να απεργούν, να διαμαρτύρονται, να εκδίδουν έντυπα, να αντιπολιτεύονται, δηλαδή να διεκδικούν την εξουσία» (Ελεφάντης 1987α, 17). Μέσα από αυτή την οπτική, διαπιστώνεται ότι, πέρα από τη διεύρυνση μιας άμεσου τύπου συμβουλευτικής δημοκρατίας, το περιοδικό υπερασπίζεται και την ανάγκη ύπαρξης ενός πολυκομματικού πλαισίου, μέσα στο οποίο διαφορετικά πολιτικά ρεύματα και κόμματα θα μπορούν να παρεμβαίνουν στην πολιτική ζωή.

Η συγκεκριμένη κριτική παρουσιάζει άμεσες συνάφειες με τις επεξεργασίες του Νίκου Πουλαντζά στο έργο του *Το Κράτος, Εξουσία και Σοσιαλισμός*, όπου ο Έλληνας διανοητής απορρίπτει τη λογική του μονοκομματικού κράτους και υπερασπίζεται τον πολιτικό πλουραλισμό ως αναγκαίο στοιχείο μιας σοσιαλιστικής δημοκρατίας (Πουλαντζάς 2008, 359–366). Έτσι, ακόμη και τα «αστικά κόμματα» διατηρούν θέση στο ευρύτερο πολιτικό πεδίο, στον βαθμό που η πολιτική πολυφωνία λειτουργεί ως εγγύηση απέναντι στη συγκέντρωση και τη γραφειοκρατικοποίηση της εξουσίας (Πουλαντζάς & Βεμπέρ 2020). Παράλληλα, ο Πουλαντζάς υπερασπίζεται την ενδυνάμωση των συμβουλευτικών και αυτοδιαχειριστικών στοιχείων.

Αντίστοιχα, η κριτική της Ρόζας Λούξεμπουργκ προς τους Μπολσεβίκους για τη διάλυση της Συντακτικής Συνέλευσης το 1918 και για τον περιορισμό της πολιτικής δημοκρατίας αναδεικνύει τον κίνδυνο ενός «ομογενοποιημένου δημοκρατισμού», μέσα στον οποίο οι διαφορετικές τάσεις στο εσωτερικό των ίδιων των υποκειμένων της κοινωνικής αλλαγής τείνουν να εξαφανιστούν (Μπελαντής 2014, 107–108). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η πολιτική δημοκρατία και η κατοχύρωση των πολιτικών ελευθεριών

τοποθετούνται ιδιαίτερα υψηλά στο αξιακό σύστημα του περιοδικού και δεν αντιμετωπίζονται ως δευτερεύουσα πολυτέλεια, αλλά ως ζωτικός όρος για οποιοδήποτε χειραφετητικό εγχείρημα.

3.4 Μια αποτίμηση του ιστορικού κομμουνισμού και οι ιχνηλατήσεις μιας νέας κομμουνιστικής προοπτικής

Με κείμενό του εν μέσω της περιόδου των καταρρεύσεων, ο Βασίλης Ζούναλης (1991, 31–34) αναδεικνύει ότι η κατάρρευση του «ιστορικού κομμουνισμού», ως υλικού πόλου αντίθεσης απέναντι στον τότε υπαρκτό καπιταλισμό, συμπαρέσυρε συνολικά τα κομμουνιστικά και αντικαπιταλιστικά ρεύματα στον σοβιετικό κόσμο, ανεξαρτήτως του βαθμού κριτικής που ασκούσαν στον υπαρκτό σοσιαλισμό. Η επικράτηση του καπιταλισμού και η φιλελεύθερη ηγεμονία της εποχής, με την ιδεολογική «Αγία Τριάδα» της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, της υλικής ευημερίας και της πολιτικής ελευθερίας, σηματοδοτούν κατά τη γνώμη του το πέρασμα σε μια νέα ιστορική φάση. Ωστόσο, τα «αίτια των καπιταλιστικών δεινών», δηλαδή οι ίδιες οι κοινωνικές αντιθέσεις που γεννούν αντικαπιταλιστικές τάσεις και κομμουνιστικά ρεύματα, συνεχίζουν να υφίστανται παρά την κατάρρευση.

Σε αυτό το πλαίσιο, εκείνο που προκρίνεται είναι η αναζήτηση – χωρίς ψευδαισθήσεις, και με επίγνωση της ιστορικής ήττας – νέων θεωρητικών και πολιτικών μορφών ενός «κομμουνιστικού ορίζοντα». Πρόκειται για μια αναζήτηση που απομακρύνεται από βεβαιότητες, ιστορικές νομοτέλειες και «ιδεολογικά δεσμά» που λειτουργούσαν ως εύκολοι οδοδείκτες, και στρέφεται προς έναν περισσότερο «ιδεολογικά απελευθερωμένο» μαρξισμό.

Βλέπουμε έτσι ότι ο *Πολίτης* διατηρεί την κομμουνιστική και αντικαπιταλιστική του αναφορά, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη νέα ιστορική συνθήκη. Υπάρχει σαφής παραδοχή της ιστορικής ήττας αλλά και μιας θεωρητικής και πολιτικής αμηχανίας, χωρίς όμως αυτό να οδηγεί σε συμφιλίωση με το κυρίαρχο φιλελεύθερο ρεύμα και τις παραλλαγές του.

Ο «νέος κομμουνισμός» εμφανίζεται έτσι σε μια μεταβατική και ασταθή κατάσταση: αφενός κουβαλά ακόμη στοιχεία και αντιλήψεις του παλιού κομμουνιστικού κινήματος, αφετέρου δεν έχει ακόμη συγκροτηθεί ως μια νέα συνεκτική στρατηγική και ιστορική κατεύθυνση. Ακόμη και τα παραδοσιακά «υποκείμενα» της κοινωνικής αλλαγής, όπως η

εργατική τάξη, εμφανίζονται μετασχηματισμένα και αναδιαρθρωμένα, γεγονός που καθιστά αναγκαίο έναν συνολικότερο επαναπροσδιορισμό των θεωρητικών και πολιτικών εργαλείων της Αριστεράς. Έτσι, η κατάρρευση αποτυπώνεται περισσότερο ως μια κατάσταση «θανάτου του παλιού», χωρίς όμως ακόμη να έχει προκύψει ολοκληρωμένα η «γέννηση του νέου».

Στο ίδιο πνεύμα, ο Άγγελος Ελεφάντης (1990, 39–42) αναφέρεται στα διλήμματα της εποχής, τα οποία συχνά τίθενται σχηματικά ως επιλογή ανάμεσα στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» και τη νέα κατάσταση στις ανατολικές χώρες. Για την ΕΣΣΔ υποστηρίζει ότι, από μια μορφή «κρατικού καπιταλισμού», μεταβαίνει σε ιδιωτικό καπιταλισμό, του οποίου, ωστόσο, το βασικό πνεύμα ήταν ήδη παρόν. Παράλληλα, ασκεί έντονη κριτική τόσο στη νέα πραγματικότητα του ιδιωτικού καπιταλισμού στις ανατολικές χώρες και στους νέους φορείς εκμετάλλευσης όσο και σε εκείνους που προβάλλουν την κυριαρχία του καπιταλισμού ως «έλλογη» και αναπόφευκτη εξέλιξη.

Στον αντίποδα, προτείνει μια διαφορετική οπτική, σύμφωνα με την οποία οι κυριαρχούμενες τάξεις επιδιώκουν διαρκώς να αποτινάξουν τις σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης που τις δεσμεύουν. Σ' αυτό το πλαίσιο, υπερασπίζεται την ανάγκη υπέρβασης του καπιταλισμού ως συστήματος που στηρίζεται στην προτεραιότητα του κέρδους, της αγοράς και του ανταγωνισμού, επιμένοντας στη διατήρηση ενός «κομμουνιστικού ορίζοντα». Ο κομμουνισμός αυτός διαφοροποιείται σαφώς από τον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Κεντρικό στοιχείο αποτελεί η ουσιαστική οικειοποίηση των μέσων παραγωγής από τους ίδιους τους άμεσους παραγωγούς, και όχι η διαχείρισή τους από ένα κράτος που δρα στο όνομά τους. Παράλληλα, προκρίνεται μια μορφή οργάνωσης της παραγωγής που δεν βασίζεται στο κέρδος και τον ανταγωνισμό, αλλά στην πληροφόρηση, την επικοινωνία και τον συντονισμό μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών, στο πλαίσιο ενός μη ανταγωνιστικού και μη κερδοσκοπικού συστήματος. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο θα μπορούσαν ενδεχομένως να χωρέσουν και ορισμένα αγοραία στοιχεία, τα οποία όμως θα λειτουργούν επικουρικά, και όχι ως αυτοσκοπός ή ως κυρίαρχη λογική οργάνωσης της κοινωνίας και της παραγωγής.

Η ίδια προβληματική, υπό το πρίσμα της λήξης του Ψυχρού Πολέμου και της ήττας της ΕΣΣΔ σε αυτόν, αναπτύσσεται και σε προηγούμενο τεύχος (Ελεφάντης 1989, 28–36), όπου επιχειρείται μια αναδρομική αποτίμηση η οποία θέτει ερωτήματα γύρω από την έννοια της επανάστασης, τόσο γενικά όσο και ειδικά στην ΕΣΣΔ, καθώς και για τον προορισμό του μαρξισμού εν γένει. Οι δύο αυτές έννοιες, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, συναρθρώνονται· γι' αυτό και πραγματεύεται το κατά πόσο η κατάρρευση αναιρεί την

επικαιρότητα του μαρξισμού και, μαζί με αυτήν, την ίδια την επανάσταση ως ιστορική δυνατότητα.

Έτσι γίνεται μια ιστορική βουτιά στον σοσιαλισμό του 20ού αιώνα, ξεκινώντας από την επανάσταση του Οκτώβρη. Η τελευταία, ως προϊόν μιας ειδικής ιστορικής συγκυρίας που διαμορφώθηκε εντός πολεμικών συνθηκών, συγκροτήθηκε πάνω στη λογική της ένοπλης επαναστατικής ρήξης: η επανάσταση είτε θα είναι ένοπλη είτε δεν θα υπάρξει. Η συγκεκριμένη στρατηγική, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, κυριαρχεί και στον Μεσοπόλεμο, καθώς, υπό το βάρος του παραδείγματος της ΕΣΣΔ, το μπολσεβικικό πρότυπο και η αντίστοιχη στρατηγική καθίστανται διεθνώς κυρίαρχα. Με τον τρόπο αυτό ο αρθρογράφος προσπαθεί να ιστοριοποιήσει τα γεγονότα και να μην τα αντιμετωπίζει αποκομμένα από το συγκείμενο της διαμόρφωσής τους.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα κομμουνιστικά κόμματα, διατηρώντας την αναφορά τους στο σοβιετικό κέντρο, απώλεσαν σταδιακά τα επαναστατικά τους αντανakλαστικά, υιοθετώντας μια λογική αναμονής της νίκης του «σοβιετικού στρατοπέδου» απέναντι στον «ιμπεριαλιστικό κόσμο». Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο τα «ευρωκομμουνιστικά» όσο και τα «φιλοσοβιετικά» κόμματα παραμέρισαν, ρητά ή άρρητα, την επαναστατική στοχοθεσία προς όφελος διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων εντός του αστικού κοινωνικού και πολιτικού γίνεσθαι.

Όσον αφορά τη θέση της Σοβιετικής Ένωσης στον Ψυχρό Πόλεμο, η εξάντλησή της σηματοδότησε τελικά και την ήττα της, ενώ η Περεστρόικα εμφανίζεται ως η ύστατη προσπάθεια του σοβιετικού συστήματος να διασώσει τον εαυτό του. Μέσα από αυτή την οπτική αναδύεται ένα σχήμα «κλεισίματος κύκλου»: ένα πρώην επαναστατικό κέντρο βρίσκεται πλέον ουσιαστικά διαλυμένο, ενώ πρώην επαναστατικές δυνάμεις χάνουν σταδιακά τον επαναστατικό τους χαρακτήρα. Έτσι, ένας άλλος πλέον πόλεμος (ο Ψυχρός) εμφανίζεται να εξαντλεί την ίδια την επαναστατική φλόγα.

Αναγνωρίζοντας αυτή την ιστορική συνθήκη, ο αρθρογράφος υποστηρίζει ότι ο κύκλος των επαναστάσεων του 20ού αιώνα έχει ολοκληρωθεί. Ταυτόχρονα, όμως, επιμένει ότι «τα προβλήματα που γεννούν στους ανθρώπους την ανάγκη να αλλάξουν τη ζωή τους δεν τελείωσαν», διατηρώντας έτσι την έννοια της επανάστασης όχι ως άμεση ιστορική προοπτική, αλλά ως διαρκή κοινωνική αναγκαιότητα. Μάλιστα, επιστρέφει στο μαρξικό έργο σαν οδηγό επαναθεμελίωσης των επαναστατικών δυνατοτήτων, παραπέμποντας στη γνωστή θέση του Μαρξ από την *Εισαγωγή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* σύμφωνα με την οποία οι σχέσεις παραγωγής μετατρέπονται, σε ορισμένο ιστορικό σημείο, σε φραγμό για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Το κείμενο αυτό λειτουργεί ως βασικός πυρήνας για την κατανόηση της πολιτικής οπτικής του περιοδικού. Παρότι ασκεί έντονη κριτική στα καθεστώτα σοβιετικού τύπου, αυτά δεν αντιμετωπίζονται αφηρημένα ή ηθικολογικά, αλλά ιστοριοποιούνται ως προϊόντα συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών αντιφάσεων. Την ίδια στιγμή, δεν απορρίπτεται η επαναστατική ρήξη με τον «κόμπο της ιδιοκτησίας και της εξουσίας», αλλά αναζητείται, μέσα στη νέα συνθήκη της ήττας, μια διαφορετική προοπτική αριστερής και κομμουνιστικής επανίδρυσης.

Ακολουθώντας παρόμοια συλλογιστική κινείται και το κείμενο «Αριστεροί χωρίς Αριστερά» (Ελεφάντης 1991, 28–35) όπου, μέσα από την ανάλυση της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας και πάντα υπό το πρίσμα της κομμουνιστικής ανανέωσης, ο Ελεφάντης υποστηρίζει ότι ο κομμουνισμός είχε ήδη ηττηθεί στον 20ό αιώνα από τη στιγμή που η Σοβιετική Ένωση και οι πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές που η ίδια τροφοδοτούσε κατέστησαν κυρίαρχο ρεύμα στο εσωτερικό της διεθνούς Αριστεράς, επικαθορίζοντας συνολικά το πεδίο μέσα στο οποίο αυτή κινούταν. Στο πλαίσιο αυτό, ασκεί κριτική και σε ρεύματα του ευρωκομμουνισμού, τα οποία, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, δεν αποκόπηκαν ουσιαστικά από το σοβιετικό κέντρο, συνεχίζοντας να το αντιμετωπίζουν ως, έστω προβληματική, αλλά τελικά μεταρρυθμίσιμη εκδοχή του κομμουνισμού.

Ωστόσο, παρά τους αρνητικούς και «καταθλιπτικούς» συσχετισμούς τόσο στο διεθνές όσο και στο εγχώριο επίπεδο, ο Ελεφάντης δεν εγκαταλείπει την αντικαπιταλιστική και σοσιαλιστική προοπτική. Αντίθετα, διατηρεί μια λογική που παραμένει στενά συνδεδεμένη με την παράδοση της ανανεωτικής κομμουνιστικής Αριστεράς, αλλά, θα τολμούσαμε να πούμε, τη χρησιμοποιεί ως σημαντική αφετηρία για τη διαμόρφωση μιας νέας λογικής κομμουνιστικής επανίδρυσης. Πρόκειται για επανίδρυση με την έννοια ότι η ήττα του υπαρκτού σοσιαλισμού, που συμπαρέσυρε και άλλα αριστερά, κομμουνιστικά και αντικαπιταλιστικά ρεύματα, δεν οδηγεί απλώς στη διαπίστωση μιας ιστορικής αποτυχίας, αλλά προδιαγράφει ένα νέο τοπίο και νέους όρους χάραξης μιας αριστερής και αντικαπιταλιστικής πολιτικής, εντός ενός νέου «επαναστατικού» ορίζοντα.

Το νέο αυτό τοπίο χαρακτηρίζεται από νέα διεθνή δεδομένα, όπου ο ένας από τους δύο γεωπολιτικούς πόλους έχει πλέον καταρρεύσει, αλλά και από μια νέα πραγματικότητα, στην οποία το πολιτικό και κοινωνικό υποκείμενο της σοσιαλιστικής αλλαγής έχει υποστεί ιστορικές ήττες, αναδιαρθρώσεις και μετασχηματισμούς. Ταυτόχρονα, η Αριστερά βρίσκεται αντιμέτωπη με νέες ιδεολογικές συνθήκες και με αντιλήψεις περί

«τέλους της ιστορίας», απέναντι στις οποίες καλείται να επαναπροσδιορίσει και να επικοινωνήσει το άμεσο αλλά και το μακρόπνοο πολιτικό της σχέδιο.

Το κείμενο του 1991 λειτουργεί, με μια έννοια, και ως πολιτικός και θεωρητικός οδοδείκτης του περιοδικού για το επόμενο διάστημα. Εδώ αποφεύγεται τόσο μια μεσσιανική πίστη σε έναν αναπόφευκτο σοσιαλισμό που, παρά τις ήττες, «θα έρθει» νομοτελειακά, όσο και μια μηδενιστική λογική παραίτησης απέναντι στην ιστορική ήττα. Αντίθετα, η σοσιαλιστική προοπτική παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της δράσης συλλογικών κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων, και όχι ως αυτόματη εξέλιξη της ιστορίας, ακόμη και αν οι γενικότερες κοινωνικές αντιθέσεις μπορούν να ευνοούν μια τέτοια δυνατότητα.

Έτσι, προκρίνεται η καλλιέργεια της πεποίθησης ότι ο υπάρχων κοινωνικός κόσμος δεν είναι αιώνιος καθώς και η ανάγκη μαζικής και συλλογικής παρέμβασης στην ιστορία – μια ιστορία που αντιμετωπίζεται ως πεδίο αντιθέσεων, πιθανοτήτων και συγκρούσεων, και όχι ως γραμμική πορεία βεβαιοτήτων και προδιαγεγραμμένων εξελίξεων. Η αλτουσεριανή αντιτελεολογική λογική, η οποία αντιμετωπίζει την ιστορία ως διαδικασία χωρίς προδιαγεγραμμένο τέλος ή νομοτελειακή κατάληξη, εμφανίζεται και σε αυτή τη διατύπωση περί μη αναπόφευκτης έλευσης του σοσιαλισμού (Μόνταγκ 2020).

Η λογική της επανίδρυσης ως νέας προοπτικής του αριστερού κινήματος αποτελεί βασικό άξονα αναζήτησης για τον *Πολίτη* εκείνη την περίοδο και αποτυπώνεται επίσης σε δύο μεταφρασμένα κείμενα από το σημαντικό περιοδικό μαρξιστικού προβληματισμού *Actuel Marx*. Τα κείμενα αυτά ανήκουν σε εξέχουσες μορφές του μαρξιστικού χώρου, τον Ζωρζ Λαμπικά και τη Ροσάνα Ροσάντα, και προέρχονται από εισηγήσεις τους σε ημερίδα του 1990, στο πλαίσιο της κατάρρευσης των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης.

Το κείμενο του Ζωρζ Λαμπικά (Λαμπικά 1991, 45–51) επικεντρώνεται στην κριτική του σοβιετικού σχήματος του «μαρξισμού-λενινισμού», τον οποίο αντιμετωπίζει ως μια «σταλινική» εκδοχή που οδήγησε στην ταύτιση σοβιετικού κράτους και φιλοσοφίας της κοινωνικής κριτικής, αποστερώντας την τελευταία από το απελευθερωτικό της περιεχόμενο. Σε αντιπαράθεση προς αυτόν, προτείνει έναν διαφορετικό τύπο μαρξισμού και λενινισμού (χωρίς παύλα μεταξύ τους), ο οποίος δίνει έμφαση στη ριζοσπαστικοποίηση των ταξικών αγώνων, στην απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων και στην ιδιοποίηση των δημοκρατικών ελευθεριών.

Η δική του εκδοχή επανίδρυσης τοποθετεί την οικονομία σε ρόλο εξυπηρέτησης της πολιτικής, και όχι το αντίστροφο, ενώ παράλληλα ο συγγραφέας δηλώνει ότι ο

μαρξισμός «δεν περιορίζεται σε συνταγές». Αντίθετα, τον αντιλαμβάνεται ως μια ανοιχτή θεωρητική μεθοδολογία, ικανή να προσαρμόζεται στις ιστορικές μεταβολές και να τροφοδοτεί την πράξη της κοινωνικής κριτικής. Στο πλαίσιο αυτό, προκρίνει μια μορφή δημοκρατίας που υπερβαίνει τόσο την «αστική» εκδοχή της όσο και τον «σταλινισμό», αναγνωρίζοντας τους παραγωγούς ως πολιτικούς φορείς αποφάσεων και ελέγχου.

Γενικότερα, η δημοκρατία ως ουσιαστική κοινωνική και πολιτική χειραφέτηση κατέχει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στο συγκεκριμένο κείμενο, και, σε αυτή τη λογική, ο αρθρογράφος παραπέμπει σε θέσεις του Γκέοργκ Λούκατς. Στο έργο του *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, ο Λούκατς υποστηρίζει ότι η «σοσιαλιστική δημοκρατία» πρέπει να τίθεται σε προτεραιότητα απέναντι σε τακτικές ή συγκυριακές επιλογές που οδηγούν στον περιορισμό της (Λούκατς 1987, 169–170). Παράλληλα, θεωρεί πως μία από τις βασικές αιτίες αυτού του περιορισμού στη σοβιετική εμπειρία υπήρξε η «μέθοδος Στάλιν», δηλαδή η προτεραιότητα των οικονομικών αναγκών έναντι μιας «ολοποιητικής» χειραφετητικής διαδικασίας κοινωνικού μετασχηματισμού (Λούκατς 1987, 92–95). Η συνάφεια του Λούκατς με το κλίμα του *Πολίτη* εντοπίζεται στην κοινή αντίληψη ότι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς δημοκρατική ανανέωση και ότι η κριτική προς τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» δεν ισοδυναμεί με εγκατάλειψη του μαρξισμού, αλλά συνιστά απαίτηση για την πραγμάτωση του ουσιαστικού του περιεχομένου.

Το κείμενο της Ροσάνα Ροσάντα (1991, 28–34) αντιπαρατίθεται ρητά στις ταυτίσεις κομμουνισμού και Σοβιετικής Ένωσης, επιχειρώντας μια κριτική της εμπειρίας της ΕΣΣΔ και των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης μέσα από την επιστροφή σε βασικές έννοιες του ίδιου του Μαρξ. Επισημαίνει ότι η ανατροπή των σχέσεων παραγωγής δεν συνεπάγεται απλώς μια αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας, δηλαδή τη μετατόπιση της κατοχής των μέσων παραγωγής και διανομής από την ιδιωτική σφαίρα στο κράτος, αλλά προϋποθέτει βαθύτερες αλλαγές, όπως η «άμβλυνση» των ιεραρχιών στο εργοστάσιο, η υπέρβαση του διαχωρισμού μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας, καθώς και ο μετασχηματισμός της σχέσης πόλης-υπαίθρου.

Στην ΕΣΣΔ διαπιστώνει, μέσω του προεξάρχοντος ρόλου του κράτους τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο (μέσω της συγχώνευσης κόμματος και κράτους), μια μετάθεση των δικαιωμάτων και των όρων παραγωγής προς το κράτος, και αναγνωρίζει την τάση αυτή ήδη από το 1918, ενώ ασκεί κριτική στον Λένιν και στηλιτεύει την επιλογή του, ήδη από εκείνη την περίοδο, να περιορίσει τη δυνατότητα

άμεσης παρέμβασης των σοβιέτ στην παραγωγική διαδικασία. Την ίδια στιγμή, αναδεικνύει ως διαλυτικό παράγοντα τη διάρρηξη της συμμαχίας μεταξύ εργατών, αγροτών και κόμματος/κράτους, ιδίως μέσα από τη διαδικασία της «αναγκαστικής» κολεκτιβοποίησης η οποία προωθήθηκε προς όφελος της εκβιομηχάνισης.

Η προτεραιότητα της εκβιομηχάνισης έναντι της δημοκρατίας (τόσο εντός όσο και εκτός της παραγωγής) καθώς και η πολιτική και οικονομική κυριαρχία του κόμματος-κράτους – μέσω, μεταξύ άλλων, της ιδιοποίησης πόρων και κεφαλαίων από το ίδιο – συνιστούν, σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της ΕΣΣΔ. Πρόκειται για μια προσέγγιση που παρουσιάζει σημαντικές συγγένειες με τις κριτικές αναλύσεις που διατυπώνονται στο περιοδικό *ο Πολίτης*, όπου η κρίση της Σοβιετικής Ένωσης ερμηνεύεται επίσης ως κρίση των κοινωνικών σχέσεων και της σχέσης κράτους-κοινωνίας, και όχι απλώς ως οικονομική δυσλειτουργία. Ως αντιπαράδειγμα, αναφέρει την Κίνα από το 1957 μέχρι και την Πολιτιστική Επανάσταση, όπου ο Μάο είχε εισηγηθεί μια αναπτυξιακή πορεία που επιχειρούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στη γεωργική και τη βιομηχανική ανάπτυξη, με ταυτόχρονη μη αποδοχή πιστώσεων από τη διεθνή αγορά και με έμφαση στην άσκηση πολιτικής κριτικής προς το ίδιο το κόμμα-κράτος.

Κάπου εδώ ξανασυναντάμε τον Μπετελέμ (1974, 79), και ιδιαίτερα στην αντίθεσή του προς την «πρωταρχική βιομηχανική συσσώρευση» και στην προώθηση ενός άλλου τύπου εκβιομηχάνισης, «με συνδυασμό της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, της βαριάς και της ελαφριάς βιομηχανίας», που βασίζεται στην αποκέντρωση και την πρωτοβουλία των μαζών. Σύμφωνα με τον ίδιο, μια τέτοια κατεύθυνση ανάπτυξης φαίνεται να ακολουθήθηκε από την Κίνα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο στην οποία αναφέρεται και η Ροσάντα.

Η Ροσάντα ολοκληρώνει την παρέμβασή της εκφράζοντας προβληματισμούς για την περιβαλλοντική καταστροφή που προκαλεί η άμετρη εκβιομηχάνιση τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Παράλληλα, εντάσσει τον οικολογικό παράγοντα σε μια ευρύτερη συζήτηση για την ανάγκη κομμουνιστικής επανίδρυσης.

3.5 Ιστορικές αναφορές στην πορεία της ΕΣΣΔ

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του περιοδικού δεν μπορούν να αποσυνδεθούν από μια ιστορική επισκόπηση, καθώς οι εξελίξεις στην ΕΣΣΔ, όπως και οι ευρύτερες πεποιθήσεις και πρακτικές της Αριστεράς της εποχής, είχαν ιστορικές ρίζες που υπερέβαιναν την περίοδο που εξετάζεται. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, η εργασία ανατρέχει σε κρίσιμες ιστορικές καμπές που, σύμφωνα με την αντίληψη του περιοδικού, διαμόρφωσαν το σοβιετικό πρότυπο: από τη συγκυρία της Επανάστασης και τη διαμόρφωση του μπολσεβίκικου υποδείγματος, μέχρι τα βασικά χαρακτηριστικά της σταλινικής και της μπρεζνιεφικής περιόδου, τη σταδιακή αλλοίωση των επαναστατικών χαρακτηριστικών των μεταπολεμικών κομμουνιστικών κομμάτων, αλλά και εναλλακτικές πορείες όπως εκείνη της Κίνας καθώς και τις «χαμένες ευκαιρίες» σε χώρες του τότε ανατολικού μπλοκ, όπως η Άνοιξη της Πράγας, στην οποία και θα αναφερθούμε παρακάτω.

Ωστόσο, η ιστορική αυτή ματιά δεν εξαντλείται στα κείμενα που ήδη εξετάσαμε και θα εξετάσουμε. Στα τεύχη του *Πολίτη*, και με αφορμή τόσο τις συζητήσεις που λάμβαναν χώρα στην ίδια την ΕΣΣΔ υπό το πρίσμα της Περεστρόικα όσο και αντίστοιχες που έγιναν στο εσωτερικό της Ελλάδας, διατυπώθηκαν επιμέρους σχολιασμοί και ιστορικές κρίσεις γύρω από την πορεία της Οκτωβριανής Επανάστασης, των μετεπαναστατικών χρόνων και της μετέπειτα εποχής του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Οι συζητήσεις αυτές δεν ήταν, βέβαια, ουδέτερες ιστοριογραφικές παρατηρήσεις, αλλά χρησιμοποιούνταν προκειμένου να ερμηνεύσουν και να διαμορφώσουν ιδέες και πρακτικές άμεσα συνδεδεμένες με το «εκάστοτε τώρα».

Για παράδειγμα, σε ένα κείμενο που απαντά σε χαρακτηρισμούς δύο δημοσιογράφων περί της Οκτωβριανής Επανάστασης ως πραξικοπήματος, επιχειρείται μια συνολική αναδρομή στα χρόνια πριν και μετά την επανάσταση του Οκτώβρη στη Ρωσία η οποία αποτέλεσε το σημείο αφετηρίας για τη δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης (Ελεφάντης 1987δ, 43–48). Η αναδρομή αυτή ξεκινά από την ίδια την ανακοίνωση της επανάστασης από το στρατιωτικό συμβούλιο των Σοβιέτ, όπου διακηρύσσεται «η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας» και ο «εργατικός έλεγχος της παραγωγής», στοιχεία που αναδεικνύουν το αντικαπιταλιστικό περιεχόμενο της επανάστασης. Αντιπαράτιθέμενο ιδιαίτερα με αρθρογράφο του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, ο οποίος υπερασπίζεται την οικονομία της αγοράς και θεωρεί τον Γκορμπατσόφ φορέα μιας «επιστροφής στην κανονικότητα» των οικονομικών νόμων, το άρθρο υπερασπίζεται τον αντικαπιταλιστικό

χαρακτήρα της επανάστασης του Οκτώβρη, η οποία επιδίωκε την κατάργηση της «εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο», απέναντι σε μια λογική που θεωρεί την αγορά, το κέρδος και τον ανταγωνισμό ως τη φυσική κατάσταση της ανθρωπότητας.

Η ίδια η έννοια της επανάστασης συνδέεται στο κείμενο με την ύπαρξη πραγματικών κοινωνικών αντιθέσεων και ειδικότερα με την πάλη των τάξεων. Ως εκ τούτου, ο Οκτώβρης του 1917 παρουσιάζεται ως σύγκρουση ανάμεσα στις επαναστατημένες υποτελείς τάξεις και σε ένα ευρύτερο αντεπαναστατικό μπλοκ, στο οποίο εντάσσονταν «οι λευκοί στρατοί, οι Κοζάκοι, οι Ρώσοι αστοί και αριστοκράτες, οι αγγλογαλλικές επεμβάσεις, ακόμη και τα ελληνικά τάγματα ευζώνων που στάλθηκαν στην Ουκρανία από την κυβέρνηση Βενιζέλου».

Στο ίδιο κείμενο, αντιπαλεύεται και η οπτική που θεωρεί ότι η ίδια η Οκτωβριανή Επανάσταση ή ο «μαρξισμός του Λένιν» οδηγούσαν νομοτελειακά στον ολοκληρωτισμό και στον σταλινισμό, ως εάν ο σταλινισμός να προκύπτει σχεδόν αυτόματα από τον λενινισμό και από τις ίδιες τις πολιτικές μορφές που δημιούργησε η επανάσταση. Απέναντι σε αυτή τη θέση, υποστηρίζεται ότι καμία θεωρία, ως εγκεφαλικό κατασκευάσμα (άρα ούτε και «ο μαρξισμός του Λένιν»), δεν δημιουργεί από μόνη της την ιστορία. Αυτό που δημιουργεί την ιστορία είναι η κίνηση των μαζών, δηλαδή η ίδια η ταξική πάλη. Έτσι, ο εμφύλιος πόλεμος παρουσιάζεται ως πραγματική έκφραση της ταξικής σύγκρουσης στη μετεπαναστατική Ρωσία, η οποία διαμόρφωσε δύο αντίπαλα στρατόπεδα και όξυνε τις διαδικασίες συγκεντροποίησης και στρατιωτικοποίησης της εξουσίας.

Αντίθετα, το άρθρο υπερασπίζεται την επαναστατική πολιτική πρακτική τόσο του Λένιν όσο και των Μπολσεβίκων, οι οποίοι, μέσα από συνθήματα όπως «ψωμί, γη, ειρήνη», κατάφεραν να εκφράσουν τις πραγματικές ανάγκες των λαϊκών μαζών και να απελευθερώσουν μια ήδη υπαρκτή επαναστατική δυναμική, όχι ως αφηρημένο ιδεολογικό σχέδιο, αλλά ως υλική κοινωνική δύναμη. Το άρθρο επισημαίνει επίσης ότι η υλοποίηση αυτών των στόχων δεν υπήρξε ούτε γραμμική ούτε εύκολη διαδικασία. Ο εμφύλιος πόλεμος, η διεθνής επέμβαση, η οικονομική κατάρρευση, αλλά και ζητήματα όπως η Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ (η οποία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις ακόμη και στο εσωτερικό του ίδιου του κόμματος των Μπολσεβίκων) παρουσιάζονται ως παράγοντες που καθόρισαν τις μορφές που έλαβε η σοβιετική εξουσία στα πρώτα χρόνια μετά την Επανάσταση. Έτσι, σε μια εποχή όπου η πολιτική λειτουργούσε με τα όπλα, το κύριο διακύβευμα των επαναστατών στη Ρωσία ήταν αν η επανάσταση «θα καταρρεύσει ή θα επικρατήσει», και οι όροι υπεράσπισής της ήταν επομένως πολεμικοί.

Παράλληλα, στο κείμενο αυτό αναφέρεται ότι τα υπόλοιπα σοσιαλιστικά κόμματα, μέσα στις πολωμένες συνθήκες της μετεπαναστατικής Ρωσίας, κινήθηκαν στην «πλευρά της αντεπανάστασης», γεγονός που οδήγησε σε μια σταδιακή μονοκομματική κυριαρχία των Μπολσεβίκων. *Ο Πολίτης*, όπως έχουμε ήδη δει, είναι αυστηρά κριτικός ως προς τον μονοκομματισμό, ωστόσο, στο συγκεκριμένο κείμενο, επιχειρεί περισσότερο να παραθέσει τις ιστορικές συνθήκες και την πολυπλοκότητα των γεγονότων που διαμόρφωσαν αυτές τις εξελίξεις, παρά να τα αντιμετωπίσει αφηρημένα ή ηθικολογικά. Η επαναστατική περίοδος, λοιπόν, δεν παρουσιάζεται ως μια «νύχτα» του 1917, αλλά ως μια παρατεταμένη διαδικασία σύγκρουσης και μάχης για την εξουσία, η οποία εκτείνεται ουσιαστικά από το 1917 έως το 1923, δηλαδή μέχρι το σημείο όπου οι Μπολσεβίκοι κατάφεραν να σταθεροποιήσουν την κυριαρχία τους. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πολιτικές επιλογές, οι συγκρούσεις και οι εξελίξεις της περιόδου επικαθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το διακύβευμα του «ποιος ποιον» στον εμφύλιο πόλεμο και από τις εύθραυστες ισορροπίες της επαναστατικής εξουσίας.

Από το 1923, όταν πλέον η κατάσταση διαμορφώνεται υπέρ των Μπολσεβίκων, περνάμε σε μια νέα ιστορική φάση. Η επανάσταση εξακολουθεί να διατηρεί τη λαϊκή της βάση· ωστόσο, έχουν ήδη εμφανιστεί σοβαρά προβλήματα που προκύπτουν από την παρατεταμένη πολεμική αναμέτρηση και την οικονομική αποδιοργάνωση, όπως ο πληθωρισμός, οι χαμηλοί μισθοί, η πείνα και οι ελλείψεις τροφίμων. Αυτό που επισημαίνεται στο κείμενο ως βασικός μηχανισμός αλλοίωσης των αρχικών επαναστατικών στόχων είναι η λογική της παραγωγιστικής ανάπτυξης, η οποία, όπως αναλύθηκε και προηγουμένως, αποτελεί κεντρικό σημείο της κριτικής στάσης του *Πολίτη* αναφορικά με την ιστορική πορεία της ΕΣΣΔ. Η λογική αυτή αναδύεται κυρίως από τα μέσα προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και αποκρυσταλλώνεται πλήρως με τον σταλινισμό, όπου η έμφαση στην ταχύτατη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, στη συγκεντροποίηση και στην εκβιομηχάνιση ανεξαρτήτως κοινωνικού κόστους διαμορφώνονται ως εκείνα τα στοιχεία που απομακρύνουν σταδιακά τη σοβιετική κοινωνία από τις αρχικές επαναστατικές επιδιώξεις.

Έτσι, η Σοβιετική Ένωση του μεταπολεμικού κόσμου εμφανίζεται ως τέκνο αυτής της συγκυρίας, έχοντας ενσαρκώσει το «σταλινικό» και όχι το «επαναστατικό» πνεύμα – δύο έννοιες που στο κείμενο διαχωρίζονται αρκετά ξεκάθαρα. Το διαρκές επαναστατικό γεγονός του Οκτώβρη, με τη μαζική λαϊκή του αντικαπιταλιστική δυναμική, καθώς και ο ιστορικός ρόλος του ίδιου του Λένιν και η επαναστατική περίοδος των Μπολσεβίκων

είναι στοιχεία που, παρά τις επιμέρους κριτικές, διαχωρίζονται από τη μετέπειτα σταλινική περίοδο.

Έτσι, για παράδειγμα, με αφορμή συνέντευξη σοβιετικού ιστορικού στον *Ριζοσπάστη* κατά την περίοδο της Περεστρόικα, στην οποία υποστηριζόταν ότι δεν είναι αναγκαία η αποκατάσταση των ιστορικών ηγετών της Οκτωβριανής Επανάστασης, καθώς δεν υφίσταται πλέον ιστορική αποσιώπηση στην ΕΣΣΔ, το περιοδικό (Ελεφάντης 1987β, 15) επιχειρεί να επαναφέρει στο προσκήνιο κρίσιμες στιγμές της σοβιετικής ιστορίας. Παράλληλα, ασκεί κριτική στην κυρίαρχη αντίληψη του ΚΚΣΕ για την ίδια την έννοια της ιστορίας και τον τρόπο με τον οποίο αυτή ερμηνεύεται και παρουσιάζεται.

Κατά τον Ελεφάντη, η διαδικασία της αποσταλινοποίησης, σε ιστορικό επίπεδο, δεν θα έπρεπε να περιορίζεται μόνο στην αποκατάσταση μορφών όπως ο Μπουχάριν, ο Τρότσκι, ο Ζηνόβιεφ, ο Κάμενεφ και ο Ρύκοφ (για τους οποίους, όπως σημειώνει, η ιστορική έρευνα αργά ή γρήγορα θα αναγνώριζε ότι δεν υπήρξαν «πράκτορες του ιμπεριαλισμού»), αλλά να συνοδεύεται από μια ουσιαστική αποκάλυψη των ιστορικών γεγονότων και των διαδικασιών που διαμόρφωσαν τη συγκρότηση του σοβιετικού καθεστώτος. Σε αυτές περιλαμβάνονται η βίαιη εκβιομηχάνιση της σταλινικής περιόδου, το σύστημα των Γκουλάγκ, οι μορφές πολιτικής καταπίεσης και η απουσία πολιτικής δημοκρατίας.

Παράλληλα, αναδεικνύεται ο ρόλος που επιφύλασσε το ΚΚΣΕ για τον εαυτό του ως τον κατεξοχήν φορέα έκφρασης του προλεταριάτου και ως τον θεσμικό συνεχιστή της Οκτωβριανής Επανάστασης. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, μια πραγματική αποκατάσταση της ιστορίας της Οκτωβριανής Επανάστασης και των κατοπινών χρόνων θα αποκάλυπτε πως ούτε η σταλινική Σοβιετική Ένωση ούτε οι μεταγενέστερες μορφές του σοβιετικού κράτους αποτέλεσαν γραμμική συνέχεια του Οκτώβρη. Αντίθετα, η σοβιετική εμπειρία παρουσιάζεται ως μια ιστορική διαδικασία γεμάτη αντιφάσεις, τομές και συγκρούσεις, και υπό αυτή την έννοια υποστηρίζεται πως μια βαθύτερη «περεστρόικα στην ιστορία» θα μπορούσε να οδηγήσει το ίδιο το σοβιετικό σύστημα σε ιδεολογική αποδόμηση των θεμελίων του.

Ωστόσο, μια ουσιαστική αμφισβήτηση αυτών των ιστορικών βεβαιοτήτων θα μπορούσε να αποσταθεροποιήσει τους ίδιους τους όρους νομιμοποίησης του κόμματος και του σοβιετικού κράτους. Ταυτόχρονα, θα αναδείκνυε μια διαφορετική ανάγνωση της σοβιετικής εμπειρίας, η οποία θα έδινε έμφαση στη συνέχιση της ταξικής πάλης και μετά την επανάσταση, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την αντίληψη ότι το κόμμα εξέφραζε πάντοτε και αδιαμεσολάβητα το πνεύμα της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Κεφάλαιο 4ο: Η ΕΣΣΔ ως γεωπολιτικός παίκτης μέσα από τις σελίδες του *Πολίτη*

4.1 Το σταδιακό τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Προς έναν μονοπολικό κόσμο

Η περίοδος 1985-1991 σηματοδοτεί μία από τις πιο ριζικές αναδιατάξεις του διεθνούς γεωπολιτικού περιβάλλοντος στον 20ό αιώνα. Ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, έχοντας αναλάβει τη διακυβέρνηση της Σοβιετικής Ένωσης, προχώρησε σε σημαντική αλλαγή της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής. Η λεγόμενη «Νέα Σκέψη» αντικατέστησε την έως τότε αντίληψη περί αυστηρής ταξικής διαίρεσης του κόσμου και περί της θέσης της ΕΣΣΔ ως επαναστατικού πόλου, επιχειρώντας να υπερβεί τα ιδεολογικά σχήματα της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης και προβάλλοντας την ιδέα μιας διαταξικής παγκόσμιας τάξης, βασισμένης στην αλληλεξάρτηση, τη συνεργασία και τη μείωση, έως και τον εκμηδενισμό, των διεθνών εντάσεων και ανταγωνισμών (Young & Kent 2020· Μπιτσάκης 2011, 42· Παπασωτηρίου 1995, 32–33).

Η ολοένα οξυνόμενη αντιπαράθεση με τις ΗΠΑ, η επέμβαση στο Αφγανιστάν (Χομπσμπάουμ 2010, 609), καθώς και η στρατιωτική και οικονομική «επιδότηση» των χωρών του συμφώνου της Βαρσοβίας επιβάρυναν σημαντικά τη Σοβιετική Ένωση. Η κατάσταση αυτή οδήγησε, αφενός, σε μια πολιτική κατευνασμού απέναντι στις ΗΠΑ και, αφετέρου, σε μια περισσότερο αμήχανη και παθητική στάση απέναντι στην κατάρρευση των καθεστώτων του πρώην Ανατολικού Μπλοκ. Συνέβαλε επίσης στην απόφαση για την απόσυρση των σοβιετικών στρατευμάτων από το Αφγανιστάν (Χομπσμπάουμ 2010, 609· Παπασωτηρίου 1995, 46).

Η παράλληλη ανάδυση εθνικών και πολιτικών αντιθέσεων στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση, αποδυνάμωσε σημαντικά τη σοβιετική εξουσία και οδήγησε τελικά στη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Αποσχιστικά κινήματα εκδηλώθηκαν στις χώρες του Καυκάσου, της Κεντρικής Ασίας καθώς και στις βαλτικές δημοκρατίες, οδηγώντας σε αιτήματα αυτονομίας και ανεξαρτησίας, αλλά και σε αύξηση του αντιρωσισμού, λόγω της ταύτισης της Ρωσίας με τη σοβιετική εξουσία. Παρά τις συγκρούσεις και τη διαπάλη ανάμεσα στα αποσχιστικά κινήματα και τους κομματικούς μηχανισμούς, η διαλυτική τάση τελικά επικράτησε, με αποκορύφωμα την απόσχιση της

ίδιας της Ρωσίας υπό τον Μπόρις Γέλτσιν και την οριστική διάλυση της ΕΣΣΔ (Παπασωτηρίου 1995, 34–38· Χομπσμπάουμ 2010, 615–616).

Όσον αφορά τη στάση του *Πολίτη* απέναντι στον διεθνή ρόλο της ΕΣΣΔ, διαπιστώνουμε ότι, τον Μάιο του 1985, το περιοδικό είχε προχωρήσει σε σχολιασμό των συνθημάτων που δημοσίευσε το όργανο του ΚΚΣΕ *Pravda* ενόψει της πρωτομαγιάτικης παρέλασης (Αβραμίδης 1985β, 38). Όσον αφορά τα συνθήματα που καλούσαν τους λαούς του κόσμου να αγωνιστούν για την ειρήνη, ο αρθρογράφος αναρωτιόταν κατά πόσο αυτά αφορούσαν και τον πόλεμο Ιράν–Ιράκ, όπου η ΕΣΣΔ είχε υποστηρίξει το Ιράκ (Razoux χ.χ.), καθώς και το Αφγανιστάν, όπου η ίδια είχε επέμβει έξι χρόνια νωρίτερα. Με τον τρόπο αυτό διαμορφωνόταν μια λογική που αντιμετώπιζε την ΕΣΣΔ όχι ως δύναμη που αγωνιζόταν για την ειρήνη, όπως η ίδια διακήρυσσε, αλλά ως ένα κράτος που χρησιμοποιούσε ιδεολογικά τη συγκεκριμένη έννοια, χωρίς να διστάζει να την καταπατά όταν το επέτασσαν τα κρατικά του συμφέροντα.

Σε επίπεδο διακρατικών διαπραγματεύσεων με τις ΗΠΑ, το περιοδικό περιγράφει τη συνάντηση Ρήγκαν–Γκορμπατσόφ στη Γενεύη το 1985 ως την πρώτη κίνηση προσέγγισης μετά από εξαετή όξυνση των αμερικανοσοβιετικών σχέσεων (Αβραμίδης 1985γ, 33). Παράλληλα, διαπιστώνει ότι η ΕΣΣΔ δεν διέθετε πλέον τη δυνατότητα να στηρίζει το διαστημικό και εξοπλιστικό της πρόγραμμα με τους ίδιους ρυθμούς όπως στο παρελθόν, υπό την πίεση και των ΗΠΑ, και επιχειρούσε, μέσω της πρότασης για μείωση κατά 50% των πυρηνικών όπλων, να αποδεσμεύσει πόρους προς την οικονομία. Με αυτό τον τρόπο ο αρθρογράφος διατυπώνει μια πρώτη διαπίστωση σχετικά με την προτεραιότητα που αποκτά η οικονομική αναδιάρθρωση της ΕΣΣΔ σε σχέση με τη διατήρηση ενός ισχυρού διεθνούς ρόλου, καθώς και με τη φανερή αδυναμία της να διατηρήσει αυτόν τον ρόλο υπό τους ίδιους όρους.

Στο τεύχος 85, ο Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος (1987β, 13–16) αναφέρεται στην επικείμενη συνάντηση μεταξύ του Ρόναλντ Ρήγκαν και του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ αναφορικά με τη διαμόρφωση μιας συμφωνίας για την απόσυρση των πυραύλων μέσου βεληνεκούς από την Ευρώπη. Ο αρθρογράφος επισημαίνει ότι η προσέγγιση μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων δεν μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα μιας φιλειρηνικής πολιτικής βούλησης, αλλά συνδεόταν με τις οικονομικές πιέσεις που αντιμετώπιζαν και οι δύο πλευρές.

Όσον αφορά τις Ηνωμένες Πολιτείες, επισημαίνονταν τα σημαντικά εμπορικά ελλείμματα, η αυξανόμενη επιβάρυνση της οικονομίας από τις στρατιωτικές δαπάνες και το χρηματιστηριακό κραχ της περιόδου, στοιχεία που ωθούσαν την αμερικανική ηγεσία

να επανεξετάσει την ένταση της στρατιωτικής αντιπαράθεσης, ακόμη και εις βάρος συμφερόντων του στρατιωτικοβιομηχανικού συμπλέγματος. Αντίστοιχα, για τη Σοβιετική Ένωση, η ανάγκη περιορισμού των στρατιωτικών εξοπλισμών παρουσιαζόταν ως συνέπεια της μειωμένης οικονομικής και τεχνολογικής ανταγωνιστικότητας έναντι των ΗΠΑ, καθώς και της ανάγκης εξασφάλισης χρονικού περιθωρίου για την υλοποίηση των εσωτερικών μεταρρυθμίσεων που είχε εξαγγείλει η ηγεσία Γκορμπατσόφ.

Παράλληλα, ο αρθρογράφος υπογράμμιζε ότι ο Γκορμπατσόφ επιχειρούσε να ισορροπήσει ανάμεσα σε δύο διαφορετικές εικόνες: στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης προσπαθούσε να περιορίσει τις «ρωγμές» του εκδημοκρατισμού, προβάλλοντας το προφίλ του ισχυρού ηγέτη μιας παγκόσμιας δύναμης. Στο εξωτερικό, αντίθετα, επεδίωκε να εμφανιστεί ως μεταρρυθμιστής που προωθούσε τη φιλελευθεροποίηση και τον διάλογο με τη Δύση, αποσκοπώντας σε ευρύτερη διεθνή συναίνεση.

Στο επόμενο τεύχος του περιοδικού, αφού είχε γίνει η συνάντηση Ρήγκαν Γκορμπατσόφ, με την οποία καταργήθηκαν οι πύραυλοι μέσου βεληνεκούς από την Ευρώπη (Politico Staff 2019), ο Γιώργος Καρράς (1987, 16–18) σχολιάζει κριτικά τον ενθουσιασμό που είχε εκδηλωθεί στον ελληνικό Τύπο σχετικά με τη συμφωνία. Ο αρθρογράφος υποστηρίζει ότι, παρά τη συγκεκριμένη συμφωνία, εξακολουθούσαν να υπάρχουν ενεργά πολεμικά μέτωπα και συνεχιζόταν η παραγωγή πυρηνικών όπλων, ενώ οι βαθύτερες αιτίες που γεννούσαν τις πολεμικές συγκρούσεις, και οι οποίες πυροδοτούνταν και από τις δύο υπερδυνάμεις, παρέμεναν σε ισχύ.

Παράλληλα, ο Καρράς εκτιμά ότι η εν λόγω συμφωνία δεν προέκυπτε πρωτίστως από μια ειλικρινή φιλειρηνική στροφή, αλλά από οικονομικές και στρατηγικές ανάγκες των δύο υπερδυνάμεων. Ειδικότερα για τη Σοβιετική Ένωση, συνδέει άμεσα τη διεθνή προσέγγιση υπό την Περεστρόικα με την ανάγκη αντιμετώπισης της μείωσης των εξαγωγών και της γενικότερης οικονομικής ύφεσης που χαρακτήριζε την ΕΣΣΔ και τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ προς τις δυτικές οικονομίες. Σε αυτό το πλαίσιο, το άρθρο χαρακτηρίζει τη συμφωνία ως μια μορφή «άτυπης συμπαράταξης» των δύο υπερδυνάμεων και ως μια «άτυπη συνέργεια στην τρομοκράτηση της οικουμένης». Υπό αυτό το πρίσμα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Σοβιετική Ένωση, μέσω της ισορροπίας πυρηνικής ισχύος, εμφανίζονταν να εξακολουθούν να διαμορφώνουν ηγεμονικά τις διεθνείς εξελίξεις, καθεμία εντός της δικής της σφαίρας επιρροής.

Κατά συνέπεια, η σοβιετική «φιλειρηνική στροφή» δεν παρουσιάζεται από τον αρθρογράφο ως αποτέλεσμα μιας ιδεολογικής επιλογής υπέρ της ειρήνης, αλλά ως έκφραση των εσωτερικών αναγκών μιας υπερδύναμης που επιδίωκε τη διατήρηση της

ισχύος και της διεθνούς της θέσης. Στο πλαίσιο αυτό, η Σοβιετική Ένωση εμφανιζόταν στον Πολίτη όχι ως φορέας ενός αφηρημένου αντιιμπεριαλισμού, αλλά ως μια δύναμη που, από κοινού με τις Ηνωμένες Πολιτείες, συνδιαμόρφωνε το παγκόσμιο σύστημα ισχύος.

Μέσα από την υπεροπλία των πυρηνικών όπλων και το ισχυρό συμβολικό και ιδεολογικό κεφάλαιο που αυτή συνεπάγεται, οι δύο υπερδυνάμεις συγκροτούσαν ένα καθεστώς διεθνούς ισορροπίας, το οποίο λειτουργούσε συχνά εις βάρος μικρότερων λαών αλλά και της κοινωνικής πλειοψηφίας στο εσωτερικό των ιδίων των χωρών. Απέναντι σε αυτή την «επικοινωνιακή» ειρήνη, που προέκυπτε από τη διαχείριση της ισορροπίας ισχύος, ο Καρράς αντιπαραθέτει την ανάγκη μιας ουσιαστικής ειρήνης, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, θα έπρεπε να θεμελιώνεται σε μια «ντε φάκτο ταξική» οπτική.

Διαπιστώνεται, συνεπώς, πως στην οπτική του περιοδικού δεν υφίστατο κάποια ουσιαστική διαφοροποίηση ως προς τον (γεω)πολιτικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι δύο υπερδυνάμεις στο πλανητικό γίγνεσθαι και, κατά συνέπεια, δεν αναγνωριζόταν κάποια εγγενώς προοδευτική διάσταση στον ρόλο της ΕΣΣΔ, όπως υποστήριζε σημαντικό τμήμα της Αριστεράς εκείνη την περίοδο. Για παράδειγμα, η μεγαλύτερη δύναμη της ελληνικής Αριστεράς εκείνη την εποχή, το ΚΚΕ, μιλούσε για τον αντι-ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα της ΕΣΣΔ και για έναν «ειρηνικό ανταγωνισμό» της τελευταίας με τον «καπιταλιστικό κόσμο στους τομείς της οικονομίας, της επιστήμης, της τεχνολογίας και του πολιτισμού» (ΚΚΕ 1987, 9–12). Απέναντι, λοιπόν, σε ένα σχήμα δύο ανταγωνιστικών και ταξικά αντίπαλων μπλοκ (του ενός ιμπεριαλιστικού και του άλλου μη ιμπεριαλιστικού), ο *Πολίτης* φαίνεται να προκρίνει μια περισσότερο κάθετη αντιπαράθεση ανάμεσα στα ηγεμονικά κράτη και τις κοινωνίες τους, στη βάση μιας πιο «καθαρά» ταξικής οπτικής.

Εδώ αξίζει να αναφέρουμε ότι ο χαρακτηρισμός της ΕΣΣΔ ως ιμπεριαλιστικής ή μη ιμπεριαλιστικής δύναμης αποτελούσε πεδίο έντονης αντιπαράθεσης στο εσωτερικό της μεταπολιτευτικής Αριστεράς στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, αρκετά ρεύματα που βρίσκονταν πιο κοντά στη μαοϊκή λογική χαρακτήριζαν την ΕΣΣΔ ως «σοσιαλιμπεριαλιστική» δύναμη (ΚΚΕ (μ-λ) 1978, 12–16). Στον *Πολίτη*, αντίστοιχα (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η οπτική του ταυτιζόταν με τα συγκεκριμένα ρεύματα), εντοπίσαμε αναφορές που χαρακτηρίζουν την ΕΣΣΔ ως χώρα με «ιμπεριαλιστικές-σοβινιστικές εκφράσεις» (Ελεφάντης 1987δ, 48) , ενώ σε άλλο σημείο η πολιτική πρακτική του ΚΚΕ περιγράφεται ως στάση «σοβιετόφιλου ιμπεριαλισμού», η οποία δεν συνάδει με τον σοσιαλισμό (Παπαδημητρόπουλος 1985α, 19).

Στο τεύχος 102, ο Σταύρος Λιβαδάς (1989, 36) αναφέρεται στη συνάντηση της Μάλτας μεταξύ του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ και του Τζορτζ Μπους, λίγο μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, η οποία θεωρήθηκε συμβολικά ως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Οι σταδιακές ανατροπές στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης βρίσκονταν ήδη σε εξέλιξη, και το «γενικό κλίμα ευφορίας» εξέφραζε τη διάθεση ενοποίησης του Δυτικού και του Ανατολικού στρατοπέδου (ή, ακριβέστερα, την ήττα του Ανατολικού στρατοπέδου και την προσχώρησή του στο Δυτικό). Το άρθρο παρουσιάζει το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ως το κλείσιμο μιας περιόδου κατά την οποία «κυοφορήθηκαν αυταρχικά και απάνθρωπα καθεστώτα σε Ανατολή και Δύση», «καθηλώθηκαν κοινωνικοί αγώνες», «εντάθηκε η καταπίεση και η εκμετάλλευση», «θέριασε η οικολογική κρίση» και «κατεστάλησαν βίαια απελευθερωτικά κινήματα».

Έτσι, το περιοδικό θεωρούσε ότι η ισορροπία του τρόμου και η θέση της ΕΣΣΔ ως υπερδύναμης, στο πλαίσιο πάντοτε του διπολικού ανταγωνισμού, υπήρξαν ανασταλτικοί παράγοντες για τα κοινωνικά κινήματα και τα κινήματα εθνικής αυτοδιάθεσης. Ό,τι παρουσιαζόταν ως «ισορροπία» μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων λειτουργούσε, στην πράξη, ως σύστημα διαχείρισης του κόσμου, όπου κάθε ρήγμα στη σφαίρα επιρροής της μιας πλευράς αντιμετωπιζόταν ως πλήγμα για την άλλη. Στο πλαίσιο αυτό, τα κοινωνικά κινήματα και οι εθνικές διεκδικήσεις δεν είχαν χώρο να αναπτυχθούν ανεξάρτητα, καθώς η διπολική λογική είτε τα περιόριζε, είτε τα κατέστελλε, είτε τα ενέτασσε σε συγκεκριμένα καλούπια. Ωστόσο, στη συνέχεια, ο αρθρογράφος παραδέχεται ότι, με την ήττα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και το τέλος της εποχής της Γιάλτας, ο αντίστοιχος «υπαρκτός καπιταλισμός» προετοιμάζεται για μια γεωγραφική και ιδεολογική επέκταση, η οποία δεν προμηνύει κάτι θετικό, αλλά προδιαγράφει την έλευση ενός μονοπολικού κόσμου, όπου ένας και μόνο κυρίαρχος επιβάλλεται σε όλους τους άλλους.

4.2 Η σχέση της ΕΣΣΔ με τις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, αλλά και με τα εθνικά και αποσχιστικά κινήματα στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης, στο πλαίσιο των μετασχηματισμών της περιόδου 1989-1991.

Η κυριαρχία της ΕΣΣΔ στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, αποτελεί έναν βασικό άξονα μέσα από τον οποίο αναδεικνύεται η στάση του *Πολίτη*, σε σχέση με τον διεθνή ρόλο της Σοβιετικής Ένωσης. Με αφορμή τις πολιτικές ανατροπές του 1989–1991, θα παρακολουθήσουμε επίσης πώς το περιοδικό αποτιμά συνολικά το ανατολικό μπλοκ. Μια ακόμη διάσταση που θα αναδειχθεί είναι ο τρόπος με τον οποίο ο *Πολίτης* προσεγγίζει τα εθνικά κινήματα στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης και τη σχέση τους με το σοβιετικό κέντρο.

Πριν ακόμη εκδηλωθούν οι καταρρεύσεις, σε διάφορα αφιερώματα του *Πολίτη* για χώρες του τότε ανατολικού μπλοκ, ασκείται έντονη κριτική τόσο στα πολιτικά καθεστώτα των χωρών αυτών όσο και συνολικότερα στην επιρροή και ηγεμονία της ΕΣΣΔ στο εσωτερικό τους. Για παράδειγμα, σε άρθρο για την Πολωνία, το καθεστώς χαρακτηρίζεται «δικτατορικό», ενώ υποστηρίζεται ότι η κυβέρνηση Γιαρουζέλσκι ήταν βαθιά αντιδημοφιλής και αποκομμένη από την πολωνική κοινωνία (Γαλάνης 1985, 32).

Στο ίδιο πλαίσιο, σε άλλο άρθρο για την Πολωνία, δημοσιεύεται εκτενές ρεπορτάζ σχετικά με διώξεις «δημοκρατικών» και «αριστερών» πανεπιστημιακών, αναδεικνύοντας τις μορφές πολιτικής καταστολής και περιορισμού των ελευθεριών στο εσωτερικό του πολωνικού κράτους (Π.Π. 1985, 24). Παράλληλα, με αφορμή την τριακοστή επέτειο της εξέγερσης του 1956 στην Ουγγαρία, το περιοδικό έκανε λόγο για ανοιχτή ρήξη με το «εισαγόμενο σιδηρόφρακτο κατασκεύασμα που το είπαν σοσιαλισμό», ενώ παρέθετε και συνέντευξη Ούγγρου κομμουνιστή που είχε συμμετάσχει στην εξέγερση. Μάλιστα, τονιζόταν ότι ο αγώνας των υποτελών τάξεων είναι κοινός τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση («Ουγγαρία: Μέρες του '56, τριάντα χρόνια από έναν άλλον Οκτώβρη» 1986, 25). Το γεγονός ότι ο Ούγγρος εξεγερμένος ήταν κομμουνιστής αναδεικνύει ότι αυτό που ενδιέφερε πρωτίστως το περιοδικό ήταν η ύπαρξη μιας αριστερής εσωτερικής κριτικής προς τα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Σε σχετικό άρθρο για τη φιλειρηνική και οικολογική αντιπολίτευση στην Ανατολική Γερμανία, το καθεστώς παρουσιαζόταν ως ένα σύστημα που, παρά ορισμένες κοινωνικές παροχές, στερείτο βασικών δυνατοτήτων πολιτικής έκφρασης και συμμετοχής. Ιδιαίτερη

έμφαση δινόταν στα οικολογικά κινήματα που αναπτύσσονταν μετά το Τσέρνομπιλ, εκφράζοντας έτσι και μια έμμεση μορφή αντιπολίτευσης απέναντι στην ΕΣΣΔ και στη σχέση εξάρτησης της ΛΔΓ από αυτήν («Φιλειρηνικό κίνημα, Τσέρνομπιλ και ανθρώπινα δικαιώματα» 1986, 24–25). Στο ίδιο τεύχος δημοσιευόταν και εκτενής «Έκκληση για ατομικές ελευθερίες» από κύκλους αντιπολιτευόμενων της ΛΔΓ, όπου τίθενταν αιτήματα όπως η ελευθερία μετακίνησης, η κατοχύρωση ελευθερίας συγκεντρώσεων και πολιτικής δράσης, η δυνατότητα ανεξάρτητων υποψηφιοτήτων στις εκλογές, η αμνηστία πολιτικών διωκόμενων και η αναγνώριση των αντιρρησιών συνείδησης.

Αργότερα, και καθώς πλησιάζαμε προς την κατάρρευση των καθεστώτων του ανατολικού μπλοκ, ιδιαίτερη σημασία δινόταν στην Ουγγαρία (Γκίνιας 1989, 25–30), όταν στις αρχές του 1989, μετά την απομάκρυνση του Καντάρ, και εμφανίστηκε μια νέα γενιά στελεχών που διακήρυσσαν την ανάγκη για έναν «πλουραλιστικό σοσιαλισμό» και βαθύτερες οικονομικές μεταρρυθμίσεις τύπου Περεστρόικα. Το περιοδικό συνέδεε αυτές τις εξελίξεις με την κρίση της σοβιετικής ηγεμονίας στην Ανατολική Ευρώπη, η οποία παρουσιαζόταν ως μηχανισμός πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής επιτήρησης. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μεταρρυθμίσεις εμφανίζονταν ταυτόχρονα και ως προσπάθεια αποδέσμευσης από τη σοβιετική κηδεμονία.

Αυτό αποτυπωνόταν και μέσα από την ιστορική παραδοχή, εκ μέρους της νέας ουγγρικής ηγεσίας, ότι το 1956 πραγματοποιήθηκε λαϊκή εξέγερση, και όχι «αντεπανάσταση», θέση που ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με τη σταλινική ιστοριογραφία. Το περιοδικό θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντικό και το γεγονός ότι ακόμη και η ίδια η *Pravda*, δηλαδή το επίσημο όργανο της ΕΣΣΔ, άφηνε πλέον έμμεσα να εννοηθεί πως η σοβιετική επέμβαση στην Ουγγαρία δεν ήταν ιστορικά αναγκαία.

Δείγμα γραφής της αντίληψης του περιοδικού για τη σχέση μεταξύ ΕΣΣΔ και χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ αποτελεί και η παράθεση, στο ίδιο άρθρο, επιστολής του ΚΚ Κίνας του 1964, όπου δινόταν έμφαση στην εκμετάλλευση των χωρών αυτών από το σοβιετικό κέντρο. Συγκεκριμένα, διατυπωνόταν η θέση ότι οι χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ μετατρέπονται σε «προμηθευτές πρώτων υλών, αγορές για προϊόντα, βοηθητικά μεταποιητικά εργαστήρια», με αποτέλεσμα το «ανελέητο ξεζούμισμα» των λαών τους.

Σε άλλο τεύχος, εξάλλου, δεν αφηνόταν καμία αμφιβολία για τη σχετική θέση του περιοδικού, όταν ο Ελεφάντης (1987α, 17) έγραφε ότι «η Ανατολική Ευρώπη κατέχεται στρατιωτικά από τις δυνάμεις της Σοβιετικής Ένωσης» και ότι αυτή «εμποδίζει την ελεύθερη κοινωνική και πολιτική τους ανάπτυξη». Το σοβιετικό κέντρο δεν

παρουσιάζοταν δηλαδή απλώς ως ο ηγεμονικός φορέας, αλλά η σχέση του με τις άλλες ανατολικές χώρες παρομοιαζόταν με στρατιωτική κατοχή.

Το τεύχος του Δεκεμβρίου 1989, με αφορμή τις καταρρεύσεις των καθεστώτων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης – χώρες που συγκροτούσαν το μπλοκ της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ – κυκλοφόρησε με εξώφυλλο εικόνες από διαδηλώσεις της περιόδου και τον τίτλο «Μια νέα εποχή αρχίζει». Στο πρώτο άρθρο, το ανώνυμο σημείωμα σύνταξης υποστήριζε ότι η νέα αυτή εποχή σηματοδοτούσε το τέλος της Γιάλτας και, επί της ουσίας, της ψυχροπολεμικής τάξης πραγμάτων.

Το περιοδικό χαρακτήριζε τις «εξεγέρσεις των λαών της Ανατολικής Ευρώπης» («Μια νέα εποχή αρχίζει» 1989, 7–10) ως κινήματα «εθνικής απελευθέρωσης», με την έννοια της αποδέσμευσης από τη σοβιετική ηγεμονία, η οποία εκτεινόταν σε πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο. Τα τοπικά κομμουνιστικά κόμματα παρουσιάζονταν ως «όργανα» αυτής της ηγεμονίας, ενώ επισημαινόταν ότι, πέρα από την επιβολή του σοβιετικού μοντέλου, προωθήθηκαν και μορφές «εκρωσισμού» που συγκρούονταν με τις εθνικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των κοινωνιών αυτών.

Ως εκ τούτου, ανεξαρτήτως των πολιτικών μορφών που προσλάμβαναν οι εξεγέρσεις, τονιζόταν ότι αυτές αποτελούσαν δικαίωμα των λαών αυτών, καθώς, όπως σημειωνόταν, η αρχική απελευθερωτική δυναμική του Κόκκινου Στρατού, που συνδέθηκε με την ήττα του ναζισμού, μετατράπηκε σταδιακά σε σύστημα κυριαρχίας. Προς τεκμηρίωση παρατίθενταν ιστορικά παραδείγματα, όπως το Βερολίνο (1953), η Ουγγαρία (1956), η Άνοιξη της Πράγας και το κίνημα της Αλληλεγγύης στην Πολωνία, τα οποία αναδείκνυαν τη διάρκεια και το βάθος της κοινωνικής αντίστασης απέναντι στη σοβιετική επιτήρηση.

Παράλληλα, διατυπωνόταν η ιστορική απογοήτευση για τον χαρακτήρα των εξεγέρσεων αυτών, με την έννοια ότι αποκτούσαν κυρίως εθνικά χαρακτηριστικά, γεγονός που ενείχε τον κίνδυνο όξυνσης των εθνικισμών, και όχι το πρόταγμα μιας σοσιαλιστικής ανανέωσης, όπως εκείνο της Άνοιξης της Πράγας περίπου είκοσι χρόνια πριν από τις εξεγέρσεις αυτές. Ειδική αναφορά στην Άνοιξη της Πράγας γινόταν και στο αφιέρωμα για τη Βελούδινη Επανάσταση στην Τσεχοσλοβακία, δείχνοντας ότι η βασική ιδεολογική οπτική του περιοδικού διατηρούσε συγγένεια με μια ανανεωτική σοσιαλιστική-κομμουνιστική αναφορά, σε αντίθεση με τη λογική του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (Πανταζόπουλος 1989, 37).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» και η σοβιετική ηγεμονία εμφανίζονταν ως παράγοντες που υπονόμευσαν ιστορικά την ίδια τη σοσιαλιστική

προοπτική στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα, ασκούσαν κριτική και στη Δύση, η οποία παρουσιαζόταν να προσεγγίζει την περιοχή ως νέο πεδίο επέκτασης του κεφαλαίου και ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά ήδη από τα πρώτα στάδια της μετάβασης. Τέλος, το άρθρο διατύπωνε την εκτίμηση ότι διαμορφωνόταν ένα νέο ευρωπαϊκό πεδίο, στο οποίο τα προβλήματα των κοινωνιών έτειναν να συγκλίνουν, δημιουργώντας, τουλάχιστον σε επίπεδο προσδοκίας, τη δυνατότητα κοινών αγώνων και επαναδιατύπωσης των χειραφετητικών προταγμάτων σε νέες ιστορικές συνθήκες.

Η ίδια στάση, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης, βλέπουμε να τηρείται και για τις εθνικές κινήσεις απόσχισης εντός της Σοβιετικής Ένωσης. Συγκεκριμένα, μέσα από τα τεύχη 101, 104 και 105, το περιοδικό υπερασπίζεται το δικαίωμα της Λιθουανίας, της Λετονίας και της Εσθονίας στην «αυτοδιάθεση», χαρακτηρίζοντάς το ως ένα αίτημα «δίκαιο», «μη διαπραγματεύσιμο» και καθόλου «ελαστικό». Η στήριξη αυτή παρέχόταν ανεξαρτήτως των πολιτικών χαρακτηριστικών που προσλάμβαναν οι κινήσεις αυτές, δηλαδή παρά τον διαπιστωμένο πρωταγωνιστικό ρόλο των εκεί εθνικιστικών δυνάμεων. Παράλληλα, η ΕΣΣΔ επικρινόταν για το γεγονός ότι, πέρα από τη στρατιωτική «ηγεμονική» παρουσία στις χώρες της Βαλτικής, επιστράτευε και οικονομικά μέσα ηγεμονισμού, όπως στην περίπτωση της Λετονίας.

Ειδικότερα, με αφορμή την επέμβαση σοβιετικών κομάντος στη Λετονία τον Ιανουάριο του 1991 με στόχο την «κατάλυση της αυτονομίας» της, αναδεικνυόταν η προχωρημένη αποσύνθεση του σοβιετικού κρατικού μηχανισμού. Η επέμβαση αυτή παρουσιαζόταν ως έκφραση των εσωτερικών αντιθέσεων μεταξύ πολλαπλών κέντρων εξουσίας (το περιβάλλον του Γκορμπατσόφ, οι «συντηρητικοί» και αυτόνομα τμήματα του κρατικού μηχανισμού) που συγκρούονταν για τον έλεγχο των Βαλτικών Δημοκρατιών. Η περίπτωση της Λιθουανίας και της Λετονίας λειτουργούσε έτσι ως αφετηρία για μια ευρύτερη επισκόπηση των εθνικών κινητοποιήσεων προς αποδέσμευση (π.χ. Γεωργία, Αζερμπαϊτζάν), αποκαλύπτοντας ότι η Σοβιετική Ένωση είχε πλέον απωλέσει τον χαρακτήρα ενός «συμπαγούς γεωπολιτικού και πολιτικού μπλοκ».

Στο πλαίσιο αυτό, η στάση του Γκορμπατσόφ περιγραφόταν ως ασταθής, με μια αρχική τοποθέτηση «σιωπής», στη συνέχεια «απειλής» και στο τέλος υποσχέσεων για ανεξαρτησία. Η εξέλιξη αυτή καταδείκνυε ότι η Σοβιετική Ένωση είχε απολέσει τόσο τον χαρακτήρα ενός συμπαγούς γεωπολιτικού και πολιτικού μπλοκ όσο και την αίσθηση κατάρρευσης της εποχής. Τελικά, η περεστρόικα δεν εξελισσόταν ως γραμμική διαδικασία εκδημοκρατισμού, αλλά ως πεδίο σύγκρουσης διαφορετικών στρατηγικών

και κέντρων εξουσίας (Χατζόπουλος 1990, 17–18· «Λιθουανία» 1990, 12· Παπαλιάς 1991, 19).

Πάντως, ήδη από το άρθρο για τις αλλαγές στην Ουγγαρία στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, το περιοδικό επισήμαινε ότι οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις δεν προοιωνίζαν μια μορφή δημοκρατικού σοσιαλισμού, αλλά αντίθετα συνιστούσαν το οικονομικό πέρασμα προς τον καπιταλισμό, εκφράζοντας ανησυχίες οι οποίες με την πάροδο του χρόνου γίνονταν πιο έντονες. Σε επόμενο τεύχος, ο *Πολίτης* (Παπαδημητρόπουλος 1990α, 14–15) περιγράφει την αβεβαιότητα της επόμενης μέρας μετά την κατάρρευση και τη βίαιη ενσωμάτωση της ΕΣΣΔ, αλλά και συνολικότερα των χωρών του πρώην συμφώνου της Βαρσοβίας, στην οικονομία της αγοράς και στη δυτική πραγματικότητα. Ένα σχόλιο για την Ανατολική Γερμανία αναφέρει ότι η κατάρρευση του καθεστώτος «όχι μόνο ανοίγει ερωτηματικά για το μέλλον», θέτοντας το πλαίσιο της αβεβαιότητας, αλλά επί της ουσίας αναδεικνύει την έλλειψη ανταγωνιστικότητας απέναντι στη Δύση και την οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση ως μια διαδικασία που θα έχει κόστος για την κοινωνική πλειοψηφία. Έτσι, μετά την πτώση του Χόνεκερ, η πρώην ΛΔΓ αποτελούσε πλέον, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ένα «προτεκτοράτο» της Δυτικής Γερμανίας.

Ανεξάρτητα από το δικαίωμα των χωρών αυτών να απαγκιστρωθούν από την ηγεμονία της ΕΣΣΔ και να καθορίσουν μόνες τους τη μοίρα τους, θέση που το περιοδικό θεωρούσε αναφαίρετη, ο *Πολίτης* στεκόταν πολιτικά κριτικά απέναντι στις κατευθύνσεις που διαμορφώνονταν. Εκτιμούσε ότι αυτές σηματοδοτούσαν την επέκταση ενός άγριου καπιταλισμού και την ένταξη των κοινωνιών αυτών σε ένα πλαίσιο ολοένα βαθύτερης εκμετάλλευσης.

Επίλογος

Κάποια συμπεράσματα σχετικά με την οπτική του *Πολίτη* ως προς τη φύση και τα χαρακτηριστικά της ΕΣΣΔ, την περεστρόικα, τις πολιτικές ανατροπές της περιόδου 1989-1991, τη γενικότερη σοσιαλιστική εμπειρία του 20ού αιώνα, καθώς και την επανοηματοδότηση εννοιών όπως η Αριστερά και ο κομμουνισμός, μπορούν να εξαχθούν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη σαφήνεια, μέσα από το σύνολο των άρθρων που αποδελτιώθηκαν. Αναφορικά με τον χαρακτήρα της Σοβιετικής Ένωσης, το περιοδικό την προσεγγίζει ως μια κρατική υπερδύναμη με ιμπεριαλιστικές πρακτικές και με ένα σύστημα εσωτερικής οργάνωσης στο οποίο, μολονότι απουσιάζουν οι προσωποποιημένοι κεφαλαιοκράτες που ιδιοποιούνται την υπεραξία των εργαζομένων, το ίδιο το κράτος λειτουργεί ως συλλογικός κεφαλαιοκράτης. Στη θέση της αστικής τάξης τοποθετούνται οι πολιτικές, στρατιωτικές και γενικά διευθυντικές ελίτ, που αποκομίζουν προνόμια από την εκμετάλλευση της κοινωνικής πλειοψηφίας και, ασφαλώς, δεν έχουν ιδεολογικά σοσιαλιστικά κίνητρα, αλλά επιχειρούν σε κάθε περίπτωση να εξασφαλίζουν τους όρους που θα επιτρέψουν τη συντήρηση και την αναπαραγωγή τους.

Η ίδια η περεστρόικα διαβάζεται από τον *Πολίτη* ως λόγος των αρχουσών τάξεων στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού, και όχι ως διαδικασία σοσιαλιστικής ανανέωσης, όπως τη θεωρούσαν άλλα ρεύματα της Αριστεράς την εποχή εκείνη. Παράλληλα, το περιοδικό καθιστά σαφές ότι το φιλελεύθερο οικονομικό πρότυπο της περεστρόικα δημιουργεί μια τάση για επέκταση των ταξικών αντιθέσεων. Παρ' όλα αυτά, το περιοδικό υποδέχεται θετικά την παραχώρηση στοιχειωδών ελευθεριών από το καθεστώς και θεωρεί ότι η διαδικασία του πολιτικού ανοίγματος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα νέο πεδίο δυνατοτήτων για τις διεκδικήσεις από την πλευρά των καταπιεζόμενων κοινωνικών στρωμάτων και των αριστερών μαρξιστικών δυνάμεων της αντιπολίτευσης, προς μια αυθεντική σοσιαλιστική κατεύθυνση. Εντέλει, ευελπιστεί σε μια μεγαλύτερη διαφάνεια ως προς την εκτύλιξη της πάλης των τάξεων σε οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Η οπτική αυτή εξηγεί και τον χώρο που δίνει το περιοδικό στον λόγο της σοβιετικής αριστερής αντιπολίτευσης, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι ταυτίζεται απόλυτα μαζί της.

Η πολιτική αυτή ανάγνωση στις σελίδες του *Πολίτη* φωτίζεται πληρέστερα από το θεωρητικό του υπόβαθρο. Η επιρροή του Σαρλ Μπετελέμ και του Λουί Αλτουσέρ, και ιδίως η θέση τους περί μη ουδετερότητας της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων,

διέπει ενιαία την ασκούμενη κριτική, τόσο ως προς τη «σοσιαλιστική συσσώρευση» όσο και ως προς τον «παραγωγισμό». Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, η νομική κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας δεν αναιρεί την κεφαλαιοκρατική λογική: η μισθωτή εργασία, η εκμεταλλευτική συσσώρευση, ο ιεραρχικός καταμερισμός καθώς και η διάκριση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας όπως και οι ανισότητες κέντρου-περιφέρειας αναπαράγονται, και μάλιστα τείνουν να οξύνονται, στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ.

Σε αντιπαράθεση με αυτή τη συνθήκη, το περιοδικό προασπίζεται έννοιες όπως η συλλογική οργάνωση και δράση των εργαζομένων ως φορέων ελέγχου και προγραμματισμού. Αυτές εντάσσονται σε μια περισσότερο οριζόντια δομή λήψης αποφάσεων, η οποία θέτει ως στόχο την εξυπηρέτηση ενός κοινωνικού σχεδιασμού. Έτσι, μεταξύ άλλων, στο πλαίσιο αυτό, ο συλλογικός εργαζόμενος ελέγχει το περιεχόμενο και την κατεύθυνση που λαμβάνουν οι παραγωγικές δυνάμεις, και όχι το αντίθετο.

Εντός αυτού του πλαισίου, ο *Πολίτης* υποστηρίζει με συνέπεια την πληρότητα των δημοκρατικών δικαιωμάτων στην ΕΣΣΔ, τόσο στη βάση της ενίσχυσης-επανεμφάνισης του συμβουλευτικού χαρακτήρα της δημοκρατίας όσο και στην κατεύθυνση της ανάπτυξης ενός πολυκομματικού συστήματος, όπου η πολιτική μειοψηφία θα μπορούσε να καταστεί πλειοψηφία. Η θεώρηση αυτή συναντά αντιλήψεις όπως αυτή του Λούκατς, για τον οποίο η «σοσιαλιστική δημοκρατία» οφείλει να τίθεται σε προτεραιότητα έναντι των επιταγών της εκβιομηχάνισης, αλλά και τη θέση του Νίκου Πουλαντζά για τον πλουραλισμό ως αναγκαίο όρο μιας τέτοιας προοπτικής.

Ο «σταλινισμός», είτε ως άνευ όρων ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είτε ως έλλειμμα δημοκρατίας, πολιτικοϊδεολογική μονομέρεια και μέθοδος καταπίεσης των αντιφρονούντων, υφίσταται την αταλάντευτη και έντονη κριτική του περιοδικού. Δεν προσωποποιείται όμως αποκλειστικά στον Ιωσήφ Στάλιν, αλλά αναδεικνύεται μάλλον ως τρόπος διαχείρισης του σοβιετικού κράτους από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και εξής.

Ως εκ τούτου, το περιοδικό διαχωρίζει την πρώτη επαναστατική περίοδο, από το 1917 έως περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1920, όταν το νέο καθεστώς και οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις που το στήριζαν πάλευαν να επιβιώσουν, από τη μετέπειτα εδραίωση του σταλινικού μοντέλου. Υποστηρίζεται δηλαδή πως δεν υπήρξε μια γραμμική εξελικτική πορεία που οδήγησε νομοτελειακά από τον Οκτώβρη του 1917 στον σταλινισμό, αλλά μια πορεία γεμάτη αντιφάσεις, τομές, αναδιατάξεις και συγκρούσεις.

Σε σχέση με τον γεωπολιτικό ρόλο της ΕΣΣΔ, ο *Πολίτης* την προσεγγίζει ως μια υπερδύναμη με ιμπεριαλιστικές πρακτικές και επικρίνει με συνέπεια τόσο τη στρατιωτική της παρουσία όσο και τη γενικότερη ηγεμονική της στάση απέναντι σε μια

σειρά χωρών, και ιδίως σε εκείνες της Ανατολικής Ευρώπης. Η σταδιακή αποδυνάμωσή της και η μετάβαση από έναν διπολικό σε έναν μονοπολικό κόσμο διαβάζονται ως διαδικασία στην οποία η σοβιετική ηγεσία αδυνατεί ολοένα και περισσότερο να ελέγξει τις εξελίξεις, χωρίς εντέλει να μπορεί να καθορίσει τους όρους με τους οποίους θα συντελεστεί το πέρασμα στον ιδιωτικό καπιταλισμό.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσει το περιοδικό και τα γεγονότα του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη καθώς και τα εθνικά κινήματα εντός της ΕΣΣΔ. Αναγνωρίζει και σέβεται τη λαϊκή κινητοποίηση, αποδίδοντάς της χαρακτηριστικά κινήματος εθνικής απελευθέρωσης, και δεν θρηνεί για την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Σημειώνει ωστόσο με κάποια απογοήτευση ότι οι διεργασίες αυτές δεν είχαν το πρόσημο μιας σοσιαλιστικής ανανέωσης, και προειδοποιεί —έγκαιρα όπως αποδείχτηκε— για τις άγριες συνθήκες καπιταλισμού που πρόκειται να ακολουθήσουν.

Στο κατώφλι της δεκαετίας του 1990, καθώς η κατάρρευση πρώτα των χωρών της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ και αργότερα της ΕΣΣΔ είναι πλέον γεγονός, ο *Πολίτης* βλέπει τη διαδικασία αυτή όχι απλώς ως το κλείσιμο ενός ιστορικού κύκλου για τις χώρες αυτές, αλλά ως μια «κοσμογονία» που συμπαρασύρει όλα τα κομμουνιστικά, αντικαπιταλιστικά και αριστερά ρεύματα. Έτσι, το ερώτημα αν η κατάρρευση αναιρεί την επικαιρότητα του μαρξισμού ως πυρήνα της ταξικής κριτικής στον καπιταλισμό καθώς και της κοινωνικής επανάστασης ως ιστορικής δυνατότητας του μέλλοντος τίθεται απευθείας στις σελίδες του περιοδικού. Η απάντηση είναι αρνητική, όχι όμως με μια λογική αναδίπλωσης, επιστροφής στο παλιό μοντέλο και υπεράσπισης των χαρακτηριστικών του υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά μέσα σε μια προσπάθεια διατύπωσης ενός νέου κομμουνιστικού προτάγματος. Σύμφωνα με τη λογική του ίδιου του περιοδικού, το ρεύμα της κομμουνιστικής ανανέωσης λειτουργεί ως μια αφετηρία για την επανανοηματοδότηση του κομμουνισμού προς την κατεύθυνση μιας νέας ιστορικής χειραφετητικής απόπειρας.

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι η πυκνότητα των γεγονότων και ο ραγδαίος ρυθμός των αλλαγών δεν άφηναν περιθώρια αποστασιοποίησης. Η αρθρογραφία του *Πολίτη* συντάσσεται εν θερμώ, την ίδια τη στιγμή της εκτύλιξής τους, και, παρά την προσπάθεια για νηφάλια ανάγνωση και τη σταθερή, συγκροτημένη άποψη για τον χαρακτήρα της ΕΣΣΔ, δεν παύει να φέρει το στοιχείο της αμηχανίας και της διερώτησης πάνω σε ανατροπές που γκρέμιζαν σταθερές δεκαετιών τόσο για την Αριστερά όσο και για τον συνολικό πολιτικό χάρτη.

Όπως είδαμε, ο *Πολίτης* αποτελεί μια περίπτωση περιοδικού που διατήρησε, παρά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, το «κ» της κομμουνιστικής ανανέωσης και

την προοπτική του σοσιαλισμού στο πολιτικό του πρόταγμα. Το έτερο σημαντικό «περιοδικό της μεταπολίτευσης» που κινούταν στον χώρο της Αριστεράς, το *Αντί*, απομακρύνθηκε συνολικότερα από την «κομμουνιστική παράδοση» και άνοιξε διάλογο με «μετα-μαρξιστικά ρεύματα» ή με λογικές που έτειναν προς έναν «αριστερό μεταρρυθμισμό» (Καραβίδας 2026, 127–138).

Οι περιπτώσεις αυτές των δύο περιοδικών προφανώς δεν ήταν μοναδικές. Πολλά έντυπα αλλά και πολιτικοί οργανισμοί του αριστερού χώρου επεξεργάστηκαν τις αλλαγές του 1989-1991 και είτε επέμειναν σε μια κομμουνιστική ταυτότητα, διαφόρων παραλλαγών, είτε προχώρησαν σε μια πιο αναθεωρημένη εκδοχή της αριστερής πρότασης. Η πολιτική, ιστορική, θεωρητική και, με μια ευρύτερη έννοια, πολιτισμική αποτίμηση του σοβιετικού εγχειρήματος και όσων αυτό κληροδότησε και μετέδωσε συνδέθηκε έτσι έντονα με τη διαδικασία αναδιάταξης των πολιτικών θέσεων και των ιδεολογικών ταυτοτήτων εντός του συγκεκριμένου πολιτικού φάσματος.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, αντικείμενο μιας μελλοντικής έρευνας θα μπορούσε να αποτελέσει ο τρόπος με τον οποίο το ΚΚΕ της εποχής, ως ο κύριος πολιτικός φορέας της κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα, επεξεργάστηκε τις εξελίξεις της περεστρόικα και την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η ίδια έρευνα θα μπορούσε να εξετάσει πώς, στη συνέχεια, τόσο το ΚΚΕ όσο και τα σχήματα που προέκυψαν από τις διαδοχικές διασπάσεις του προσέγγισαν συνολικότερα τη σοβιετική εμπειρία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Από την πρώτη διάσπαση του 1989 συγκροτήθηκε το Νέο Αριστερό Ρεύμα, ενώ μετά τη δεύτερη διάσπαση, το 1991, ο Συνασπισμός, ο οποίος προϋπήρχε ως συμμαχία κομμάτων με τη συμμετοχή του ΚΚΕ, απέκτησε αυτοτελή κομματικό χαρακτήρα έπειτα από την αποχώρηση του τελευταίου. Η συγκριτική μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι τρεις αυτοί πολιτικοί χώροι, το ΚΚΕ, το Νέο Αριστερό Ρεύμα και ο Συνασπισμός, διαχειρίστηκαν θεωρητικά και πολιτικά τη σοβιετική κληρονομιά στη συγκυρία της δεκαετίας του 1990 αποτελεί ένα πεδίο που, κατά κάποιον τρόπο, προεκτείνει και λειτουργεί συμπληρωματικά προς τη λογική της παρούσας έρευνας.

Μια τέτοια έρευνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς θα μας επέτρεπε να προσεγγίσουμε πώς, ήδη πριν από τις εν λόγω διασπάσεις, διαφορετικές θεωρήσεις εντός ενός ενιαίου κομματικού φορέα πήραν έκφραση μέσα από το πρίσμα κοσμογονικών εξελίξεων για την ελληνική Αριστερά, όπως ήταν η κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, η συνολική συνθήκη ήττας που αυτή κληροδότησε στον ευρύτερο χώρο καθώς και το «ελληνικό 1989», με πιο χαρακτηριστική στιγμή τις

συγκυβερνήσεις Τζαννετάκη και Ζολότα (Ζαγάρας 2019, 124–125). Παράλληλα, η δεκαετία του 1990, ως μια περίοδος επαναπροσανατολισμού και ανασυγκρότησης, θα παρείχε τη δυνατότητα να δούμε πώς οι κομματικοί αυτοί σχηματισμοί αναφέρονταν πλέον «με πιο ψυχρό βλέμμα» στη σοβιετική εμπειρία, και πώς αυτό αντανάκλαστηκε στην πολιτική και προγραμματική τους πρακτική και φυσιογνωμία. Οι περιπτώσεις αυτές είναι ενδεικτικές για το πώς ένα πρώην ενιαίο πολιτικό μόρφωμα, με κλασικού τύπου μαρξιστικά-λενινιστικά χαρακτηριστικά και σε στενή ιδεολογική και πολιτική σύμπλευση με το ΚΚΣΕ, παρήγαγε τρεις διακριτές αντιλήψεις, τόσο για την αποτίμηση του παρελθόντος όσο και για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται διαφορετικά προτάγματα για την Αριστερά του 21ου αιώνα.

Ως πρωτογενείς πηγές της έρευνας θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τα κομματικά υλικά των τριών πολιτικών σχηματισμών, καθώς και οι εφημερίδες *Ριζοσπάστης*, *Αυγή* και *Πριν*. Η τελευταία κυκλοφόρησε αρχικά ως περιοδικό τον Μάιο του 1989, πριν ακόμα συντελεστεί η διάσπαση στο ΚΚΕ και την ΚΝΕ, εκφράζοντας την «αριστερή αντιπολίτευση» στο ΚΚΕ, και μετατράπηκε αργότερα σε εβδομαδιαία εφημερίδα. Στο ίδιο πλαίσιο πηγών εντάσσονται και άρθρα από περιοδικά που εξέφραζαν τον χώρο του ΚΚΕ, όπως η *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* και η *Επιστημονική Σκέψη*, στα οποία αποτυπώθηκαν έντονα, σε θεωρητικοπολιτικό επίπεδο, οι εξελίξεις των χρόνων 1989-1991. Ειδικά στην περίπτωση του Συνασπισμού, ως πολυτασικού πολιτικού χώρου, μπορούν να αναζητηθούν και οι διαφορετικές προσλήψεις των επιμέρους τάσεων (Στόλης 2012, 37–40).

Πάντως, αν η περίοδος 1989–1991 σήμανε για την ευρύτερη Αριστερά μια περίοδο ήττας και αμηχανίας, η περίπτωση του *Πολίτη* ήταν τέτοια που αφορούσε ένα εγχείρημα μετατροπής αυτής της ήττας σε αφετηρία αναστοχασμού. Ασκώντας αυστηρή κριτική στον «υπαρκτό σοσιαλισμό», δεν συντάχθηκε με λογικές του «τέλους της ιστορίας» και έμεινε σταθερός στην αναζήτηση της υπέρβασης του καπιταλιστικού συστήματος. Μέσα, λοιπόν, από την κριτική παρελθόντος και παρόντος, άφησε ανοιχτό το ερώτημα για το μέλλον.

Βιβλιογραφία

Αβραμίδης, Δ. (1985α, 5 Απριλίου). Περίοδος Γκορμπατσόφ. Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (37), 28.

Αβραμίδης, Δ. (1985β, 10–16 Μαΐου). Πρωτομαγιάτικα συνθήματα: Παρελάσεις στη Μόσχα. Δεκαπενθήμερος Πολίτης (έκτακτο τεύχος), 38.

Αβραμίδης, Δ. (1985γ, 29 Νοεμβρίου). Η συνάντηση της Γενεύης και τα «αιώνια συμφέροντα». Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (55), 33.

Αλτουσέρ, Λ. (1978). Απάντηση στον Τζων Λιούις. Θεμέλιο.

Αλτουσέρ, Λ. (2017). Για την πολιτιστική επανάσταση (Τ. Μπετζέλος, Μτφρ.). Εκτός Γραμμής.

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας [ΑΣΚΙ]. (2021). Ο Πολίτης: Ένα εμβληματικό περιοδικό της Μεταπολίτευσης. ΑΣΚΙ.

Γαλάνης, Δ. (1985, 15 Νοεμβρίου). Ο Γιαρουζέλσκι αρχηγός του κράτους. Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (54), 32.

Γκίνιας, Β. (1989, Μάρτιος). Ουγγαρία 1989. Ο Πολίτης, (97), 25–30.

Γλύστρας, Δ. (2020). Η «άλλη» Αριστερά: Μεταπολίτευση και αμφισβήτηση, 1974–1981 (2η έκδ.). Θεμέλιο.

Δαφέρμος, Μ. (1990). Σχεδιασμός και αγορά: Εξέλιξη των απόψεων στην ΕΣΣΔ. Διαλεκτική, (4), 47–65.

Δημάκος, Δ., & Τσίτσοβιτς, Α. (1986, 28 Μαΐου). Τσέρνομπιλ: Όταν η κοινωνία εξουσιάζεται από τα μέσα ανάπτυξης. Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (67), 16–22.

Ελεφάντης, Α. (1978, Φεβρουάριος). «Θέσεις» του Λ. Αλτουσέρ. Ο Πολίτης, (16), 76–83.

Ελεφάντης, Α. (1980, Μάρτιος–Απρίλιος). Για τη στρατηγική της εφόδου: Μια αναγκαία συζήτηση στις ανολοκλήρωτες επεξεργασίες του Ν. Πουλαντζά. Ο Πολίτης, (33), 32–37.

Ελεφάντης, Α. (1987α). Ο βασιλιάς απέθανε, ζήτω ο βασιλεύς. Ο Πολίτης, (76), 16–17.

Ελεφάντης, Α. (1987β). Περestroika στην ιστορία. Ο Πολίτης, (83), 15.

Ελεφάντης, Α. (1987γ). Gerard Streiff, Η δυναμική Γκορμπατσόφ. Ο Πολίτης, (83), 78–80.

Ελεφάντης, Α. (1987δ). Έγινε επανάσταση το '17 στη Ρωσία; Ο Πολίτης, (85), 43–48.

Ελεφάντης, Α. (1988α, Ιούνιος–Ιούλιος). Περestroika και ιδεολογισμός. Ο Πολίτης, (91–92), 10–12.

Ελεφάντης, Α. (1988β, Οκτώβριος). Η περεστρόικα και εμείς. Ο Πολίτης, (95), 56–63.

Ελεφάντης, Α. (1989, Οκτώβριος). Το τέλος της επανάστασης που δεν έγινε. Ο Πολίτης, (101), 28–37.

Ελεφάντης, Α. (1990, Μάρτιος). Πώς θα αντέξουμε τη νέα «κοσμογονία». Ο Πολίτης, (103), 39–42.

Ελεφάντης, Α. (1991, Οκτώβριος). Αριστεροί χωρίς Αριστερά. Ο Πολίτης, (115), 28–35.

Ελεφάντης, Α. (1992, Ιανουάριος). Ρωσία: Αυτό το σπίτι ποιος θα το πάρει. Ο Πολίτης, (117), 18–23.

Ελεφάντης, Α. (2012). Ο Νίκος Πουλαντζάς, παιδί της εποχής του. Στο Χ. Γολέμης & Η. Οικονόμου (Επιμ.), Ο Πουλαντζάς σήμερα (σσ. 397–400). Νήσος.

Ενθέματα. (2010, 6 Ιουνίου). Το περιοδικό «Ο Πολίτης»: Ένα εργαστήριο αριστερών ιδεών και αισθημάτων. <https://enthemata.wordpress.com/2010/06/06/politis/>

ΕΣΣΔ: Στο μακρινό Κουζμπάς. (1989, Δεκέμβριος). Ο Πολίτης, (102), 41–42.

Ζαγάρας, Κ. (2019). Η κατάρρευση του «υπαρκτού» και η διάσπαση του ΚΚΕ: Η κομβική στιγμή του 1991. Θεμέλιο.

Ζασλάβσκαγια, Τ. (1988, Οκτώβριος). Να ξαναστήσουμε την οικονομία στα πόδια της. Ο Πολίτης, (95), 47–55.

Ζούναλης, Β. (1991, Ιανουάριος). Η κατάρρευση του ιστορικού κομμουνισμού: Σε αναζήτηση ενός νέου νοήματος. Ο Πολίτης, (110), 31–34.

Η Καθημερινή. (2008, 30 Μαΐου). Άγγελος Ελεφάντης, ένας Πολίτης στρατευμένος σε οράματα. <https://www.kathimerini.gr/culture/323922/aggelos-elefantis-enas-politis-strateymenos-se-oramata/>

Καγκαρλίτσκι, Μπ. (1988, Φεβρουάριος–Μάρτιος). Η αριστερά στην ΕΣΣΔ. Ο Πολίτης, (88–89), 37–40.

Και όμως υπάρχει σοβιετική αριστερά: Συζήτηση μ' έναν σοβιετικό αγωνιστή για το «άνοιγμα» Γκορμπατσόφ και την κατάσταση στην ΕΣΣΔ. (1987, Ιούνιος). Ο Πολίτης, (80), 31–37.

Καραβίδας, Κ. (2016). Αναζητήσεις της λαϊκότητας: Ιδεολογικές διασταυρώσεις και απομακρύνσεις στο Αντί και τον Πολίτη. Στο Β. Καραμανωλάκης, Η. Νικολακόπουλος, & Τ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σ. 304). Θεμέλιο.

Καραβίδας, Κ. (2026). Η περιπέτεια των ιδεών: Διανόηση, λογοτεχνική κριτική και δημόσια σφαίρα στη σύγχρονη Ελλάδα. Πόλις.

Κάρολ, Κ. Σ. (1988, Νοέμβριος). ΕΣΣΔ, στον αστερισμό του κενυσιανισμού. Ο Πολίτης, (95), 33–42.

Καρπόζηλος, Κ. (2024). Ελληνικός κομμουνισμός: Μια διεθνική ιστορία (1912–1974). Αντίποδες.

Καρρ, Ε. Χ. (2017). Μικρή ιστορία της Ρωσικής Επανάστασης: Από τον Λένιν στον Στάλιν, 1917–1929 (Α. Παππάς, Μτφρ.). Πατάκης. (Πρωτότυπη έκδοση 1979)

Καρράς, Γ. (1987, Δεκέμβριος). Συμφωνία για τους ευρωπυραύλους: Εν ανθρώποις ευδοκία. Ο Πολίτης, (86), 16–18.

Καρράς, Γ. (1991, Οκτώβριος). Νύχτες με τον εχθρό μου. Ο Πολίτης, (115), 5–6.

Καρταβέλι, Σ. (1988, Οκτώβριος). Ο εθνικισμός ενάντια στις εθνικότητες. Ο Πολίτης, (95), 42–46.

Καψάλης, Δ. (2022). Επίμετρο. Στο Α. Ελεφάντης, Τρία δοκίμια (σσ. 71–77). Αντίποδες.

ΚΚΕ. (1987). Οι Θέσεις της ΚΕ για το 12ο Συνέδριο του ΚΚΕ. Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ.

ΚΚΕ (μ-λ). (1978). Ο σοσιαλิมπεριαλισμός και η Ελλάδα. Ιστορικές Εκδόσεις.

Κρέμος, Π., & Κωτούλας, Χ. (1976, Μάιος). Το συνέδριο του Ιταλικού Κόμματος Προλεταριακής Ενότητας (Μανιφέστο). Ο Πολίτης, (1), 51–53.

Κωστής, Κ. Π. (2018). Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος–21ος αιώνας. Πατάκης.

Λαμπικά, Ζ. (1991, Μάρτιος). Τέλος του κομμουνισμού; Τέλος του μαρξισμού; Για μια δημοκρατική εναλλακτική προοπτική. Ο Πολίτης, (111), 45–51.

Λιάκος, Α. (2022). Ο ελληνικός 20ός αιώνας. Πόλις.

Λιβαδάς, Σ. (1989, Δεκέμβριος). Γιάλτα γιοκ. Μάλτα ναι. Ο Πολίτης, (102), 36.

Λιθουανία. (1990, Απρίλιος). Ο Πολίτης, (105), 12.

Λούκατς, Γκ. (1987). Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία (Α. Τσίτσοβιτς, Μτφρ.). Κριτική.

Μια νέα εποχή αρχίζει. (1989, Δεκέμβριος). Ο Πολίτης, (102), 7–10.

Μόνταγκ, Γ. (2020, Ιούλιος–Σεπτέμβριος). Αλτουσέρ, Σπινόζα και επανάσταση στη φιλοσοφία: Μια συνέντευξη με τον Γουόρεν Μόνταγκ. Θέσεις, (152).
https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1488:category-1488&catid=171&Itemid=113

Μπαλαμπανίδης, Γ. (2015). Ευρωκομμουνισμός: Από την κομμουνιστική στη ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά. Πόλις.

Μπαλτάς, Α. (2023, 27 Μαΐου). Αναφορά Άγγελου Ελεφάντη. Η Εποχή.

Μπελαντής, Δ. (2014). Αριστερά και εξουσία: Ο «δημοκρατικός δρόμος» προς τον σοσιαλισμό. Τόπος.

Μπετελέμ, Σ. (1974). Μελέτες και άρθρα (Δ. Βεργής, Μπ. Γεωργούλας, & Α. Σταύρου, Μτφρ.). Στοχαστής.

Μπετελέμ, Σ. (2017). Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ. Τρίτος τόμος: 3η περίοδος 1930–1941 (Σ. Κακουριώτης, Μτφρ.· Δ. Δημόπουλος, Επιμ.). Κουκκίδα.

Μπιτσάκης, Ι. Ε. (2011). Ένα φάντασμα πλανιέται. ΚΨΜ.

Μπουρνάζος, Σ. (Επιμ.). (2013, 2 Ιουνίου). Να ξανασκεφτούμε τον Άγγελο Ελεφάντη: Πέντε χρόνια από τον θάνατό του, μια διαρκής απουσία. Ενθέματα.
<https://enthemata.wordpress.com/2013/06/02/go-ba/>

Ουγγαρία: Μέρη του '56, τριάντα χρόνια από έναν άλλον Οκτώβρη. (1986, 17 Οκτωβρίου). Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (75), 25.

Π.Π. (1985, 23 Δεκεμβρίου). Πολωνία: Διώξεις στα πανεπιστήμια. Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (57), 24.

Πανταζόπουλος, Α. (1989, Δεκέμβριος). Πράγα: Η «άλλη άνοιξη». Ο Πολίτης, (102), 37.

Παπαδημητρόπουλος, Δ. (1985α, 14 Ιουνίου). Οι σύντροφοι της άλλης πλευράς, ο Γκορμπατσόφ και εμείς. Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (44), 18–19.

Παπαδημητρόπουλος, Δ. (1985β, 12 Ιουλίου). Η αδύνατη μεταρρύθμιση του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ. Δεκαπενθήμερος Πολίτης, (46), 28–31.

Παπαδημητρόπουλος, Δ. (1987α, Ιανουάριος). ΕΣΣΔ: Φιλελευθεροποίηση ή εκδημοκρατισμός. Ο Πολίτης, (75), 45.

Παπαδημητρόπουλος, Δ. (1987β, Δεκέμβριος). Η περεστρόικα μεταναστεύει στις ΗΠΑ και τα γεράκια στη Μόσχα. Ο Πολίτης, (85), 13–16.

Παπαδημητρόπουλος, Δ. (1990α, Απρ ήλιος). Ανατολική Γερμανία: Στο δύσβατο δρόμο της προσάρτησης. Ο Πολίτης, (104), 14–15.

Παπαδημητρόπουλος, Δ. (1990β, Ιούλιος). Το συνέδριο του ΚΚΣΕ. Ο Πολίτης, (107), 40–41.

Παπαλιάς, Α. (1991, Ιανουάριος). Λετονία: Ένας πόλεμος μπορεί να κρύψει έναν άλλο. Ο Πολίτης, (110), 19.

Παπασωτηρίου, Χ. (1995). Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου: Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, η επανένωση της Γερμανίας και η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική ασφαλείας. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 5(2), 25–58.

<https://doi.org/10.12681/hpsa.15288>

- Παπαφωτίου, Δ. (2014). Μαρξισμός και ΕΣΣΔ: Η θεωρητική τομή του Charles Bettelheim. *Εκτός Γραμμής*, (35), 77–80.
- Παυλίδης, Π. (2017). *Ιστορία και κομμουνισμός*. ΚΨΜ.
- Πουλαντζάς, Ν. (2008). Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός (Γ. Κρητικός, Μτφρ.). Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Ν., & Βεμπέρ, Α. (2020, 27 Απριλίου). Το κράτος και η μετάβαση στον σοσιαλισμό: Συζήτηση του Νίκου Πουλαντζά με τον Henri Weber. Κόκκινο. <https://kokkini.org/2020/04/27/το-κράτος-και-η-μετάβαση-στον-σοσιαλισμ/>
- Ροσάντα, Ρ. (1991, Απρίλιος). Για μια μαρξιστική ανάλυση της κρίσης στις κοινωνίες της Ανατολικής Ευρώπης. *Ο Πολίτης*, (111), 28–34.
- Σεβερούχιν, Α. (1988, Ιανουάριος). ΕΣΣΔ: Προς συγκρότηση μιας αριστεράς; *Ο Πολίτης*, (87), 42–45.
- Στόλης, Β. (2012). Η αριστερά σε κίνηση: Η «κινηματική στροφή» του Συνασπισμού 2000–2004 και το 4ο Συνέδριο (Διπλωματική εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών.
- Σωβιέ, Ζ.-Μ. [Chauvier, J.-M.]. (1989, Οκτώβριος). Νεοφιλελεύθερες γοητείες στην ΕΣΣΔ. *Ο Πολίτης*, (101), 45–47.
- Τρεις μήνες μετά το Τσέρνομπιλ. (1986, 25 Ιουλίου). *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, (71), 4.
- Τσίτσοβιτς, Α. (1986, 7 Μαρτίου). 27ο Συνέδριο ΚΚΣΕ: Οι μάνατζερ στην εξουσία. *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, (62), 26–27.
- Φιλειρηνικό κίνημα, Τσέρνομπιλ και ανθρώπινα δικαιώματα. (1986, 11 Ιουλίου). *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, (70), 24–25.

Χατζόπουλος, Θ. (1990, Απρίλιος). Λιθουανία: Η ιστορία γράφεται κάθε μέρα. Ο Πολίτης, (104), 17–18.

Χομπσμπάουμ, Ε. Τζ. (2010). Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας (1914–1991) (Β. Καπετανγιάννης, Μτφρ.). Θεμέλιο. (Πρωτότυπη έκδοση 1994)

Book Press. (χ.χ.). Άγγελος Ελεφάντης: Η καθημερινότητα ως πεδίο πολιτικής και θεωρίας. Ανακτήθηκε 13 Μαΐου 2026, από <https://bookpress.gr/stiles/eponimos/2996-elefantis-kathimerinotita>

Duchêne, G. (1988, Οκτώβριος). Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Γκορμπατσόφ. Ο Πολίτης, (95), 26–32.

Eley, G. (2008). Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία: Ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς 1923–2000 (Τόμ. Β'). Σαββάλας.

Goldner, L. (1991). Ο κομμουνισμός είναι η υλική ανθρώπινη κοινότητα: Ο Αμαντέο Μπορντίγκα σήμερα. Ανακτήθηκε 8 Μαΐου 2026, από <https://cognortl.wordpress.com/texts/goldner-kommounismos-bordiga/>

Il Manifesto. (1976). Θέσεις για τον κομμουνισμό. Εξάντας.

Nove, A. (1992). An economic history of the USSR, 1917–1991 (3rd ed.). Penguin Books.

Politico Staff. (2019, February 28). Gorbachev calls for nuclear weapons treaty, Feb. 28, 1987. Politico. <https://www.politico.com/story/2019/02/28/gorbachev-calls-for-nuclear-weapons-treaty-feb-28-1987-1186561>

Razoux, P. (n.d.). Iraq vii. Iran-Iraq War. In Encyclopaedia Iranica. Retrieved May 7, 2026, from <https://www.iranicaonline.org/articles/iraq-vii-iran-iraq-war/>

Shanin, T. (1988, Οκτώβριος). Η σοβιετική γεωργία και η περεστρόικα. Ο Πολίτης, (95), 32–38.

Tompson, W. J. (1995). Khrushchev: A political life. St. Martin's Press.

Werth, N. (1988, Οκτώβριος). Η διανοήση στην ΕΣΣΔ της περεστρόικα. Ο Πολίτης, (95), 39–41.

Young, J. W. (2014). Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945–1991: Πολιτική ιστορία (Γ. Δεμερτζίδης, Μτφρ.). Πατάκης.

Young, J. W., & Kent, J. (2020). The decline of the Cold War, 1985–1989. In International relations since 1945 (3rd ed.). Oxford University Press.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα: Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.